

MEZEY LÁSZLÓ

ATHLETA PATRIAE
SZENT LÁSZLÓ LEGKORÁBBI IRODALMI
ÁBRÁZOLÁSÁNAK ALAKULÁSA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

László király irodalmunkban, szinte Lászlónak a magyar történetbe kerülésétől kezdve jelen van. Irodalmi első képének megalkotását leginkább a közkeletűen (és tényszerűen) lovagkirálynak nevezett harcos és szent uralkodó életével és jellemével foglalkozó első szövegekben szemlélhetjük. Vagy inkább lesz az majd még teljesebben szemlélhető akkor, amikor a források vizsgálata a szöveg vagy szövegek alakításának sajátosságait is figyelembe fogja venni. Talán nem tévedek, ha ezt a még nagyrészt elvégzendő munkát múltunk hitelesebb megismeréséhez vezető egyik, bár szűk és nehezen járható, de a szövegeket létrehozók által ismert és felhasznált szabályosságok szerint igazodó ösvénynek mondom. Jelen célkitűzésünk és az abból következő lehetőségek, már csak az elképzelhető nagyobb terjedelem miatt is, egy ilyen út egészében bejárását kizárják. De mégsem látszik haszon nélkül valónak, ha egy szorosabban megvont körben e vizsgálódás módját próbára tesszük. E próbatétel közvetlen tárgya pedig az lesz, hogy miként jutott László, a már szent király, a himnuszában felhangzó szép epithetonhoz: *athleta patriae*, a haza bajnoka.

*

¹⁰ Hogy a kérdésre választ adhassunk, számba kell venni a Lászlóval foglalkozó irodalmi szövegek, tehát a *források* egész körét, és kísérletet kell tenni annak megállapítására, hogy a szerzők milyen színvonalon, milyen fokú szabályossággal, esetleg milyen források, minták után igazodva, tehát milyen *litteratúrával* alkottak.

²⁰ A legrégebb és legteljesebb életírás Lászlóról, a már elveszett, csak a krónikába felvett részleteiből ismert *Gesta Ladislai* regis volt. E király-gesta egykori létét maga a Krónika tanúsítja a Lászlóval foglalkozó rész végén: „Si quem autem scire delectat, quot et quanta genti sue Beatus Ladislaus fecit, *de gestis eiusdem* plenam poterit habere notitiam.”¹ Ez a „teljes ismeretet” nyújtó forrásunk *elvesztvén*, annál becsebbek a XIV. századi *krónika*-szerkesztésnek a Bécsi Képes Krónika néven ismert változatába felvett részletek.² Ezek, az eredetileg *Gesta* szövegrészek, László fiatalkoráról, hercegségben, azaz, a dux, hadvezér tisztségében eltelt életéről, hősi haditetteiről részletesen és néhol szemléletesen tájékoztatnak. László életének e nagyobb részét kitevő időről terjedelemben is részletesen tájékoztat a Gestából merítő krónika. Az arány megváltozik László királysága éveinek, uralkodása idejének javára, a kifejezetten egyházi rendeltetésű szövegekben, a legendákban, a historia rhythmicában, a himnuszban és a szekvenciában. De nem csak a téma – az uralkodó bemutatása – változik meg, hanem a tárgyalásmód is. Nem igazi elbeszélésekkel van dolgunk, hanem az eseményszerűségre való törekvés szinte jelentéktelenné mutatkozik a jellemzés, a királyi egyéniség bemutatásának fontos feladata mellett.

³⁰ E megállapítás tarthatósága viszonylag könnyen bizonyítható lesz. Arra mindenesetre máris alkalmas, hogy a korai László irodalmat alkotó *szövegeket* két részre osszuk. Az egyikbe tartozik a *Gesta* és a tőle függő Krónika; a másik részt pedig a liturgikus szövegek, a historia rhythmica,³ himnusz,⁴ szekvencia,⁵ miseszövegek⁶ és a legendák⁷ alkotják. Ez utóbbiak – szám szerint ketten – egymástól olyan mértékben függenek, hogy az események előadását szinte kerülő előadásmódjuk,⁸ a jellemzések szinte feltűnő stiláris és módszerbeli és főként szövegszerű egyezése, a *legendák* azonos rendeltetését sejteti. Ez a rendeltetés a le-

gendaszövegek eredeti őrzési és hagyományozási helyét egy, a karbeli zsolozsmázásnál használt, tehát a monostoregyházak kórusában őrzött *lectionarium chori*-ban jelöli meg.⁹ Ez esetben viszont a „nagyobb” és a „kisebb” legendaszöveg a zsolozsmázás kétféle „cursusa”, a monasztikus és az ecclesiasticus középkori szövegrendezésének megfelel. A „cursus monasticus” ugyanis a szentek ünnepein az első és második éjszakai zsolozsmarészben (nocturnusban) négy-négy olvasmányt igényelt az ünnep szentje életének ismertetésére, míg a „cursus ecclesiasticus” ugyanezen célra hárm-at-hárm-at. Ez a beosztás a legendának, László haláláig tartó, előadásában valóban négy, illetőleg hat külön-külön jól tagolható olvasmányt ad ki.

⁴⁰ Ha a László irodalomhoz tartozó liturgikus szövegekről beszélünk, az ezekből kivethető irodalmi ábrázolás, magától értetődően, a szentet állítja elénk. Már kevésbé önként értetődő, hogy miért főként a király alakja, és méghozzá inkább uralkodói egyénisége, erényei, semmint tettei tűnnek szemünkbe. Pedig László életének nagyobbik részében, még nem is mint király, vitézi tetteivel érdemelte ki a szép attributumot: hazájának bajnoka. A liturgikus szövegek megteremtésében, László földi maradványai felemelésének, tehát az elevationak, idején serénykedő klerikusok a legfontosabbnak azt tartották, hogy a már *szent* Lászlónak uralkodói kiválósága világossá váljon. Ebből azután következett László uralkodásra jogosultságának igazolása. A jogosultság ez esetben alkalmasságot is jelentvén, eljuttottunk László történetének központi problémájához, mely az irodalmi ábrázolást is központilag érintette: a legitimitás és az idoneitás problémájához.¹⁰

⁵⁰ Ezt a problémát történetíróink jól ismerik és az nem is elméletieskedően felvetett kérdés. A kortársak is fontos és reális problémának tekintették a leszármazás jogán, vagy az alkalmasságból következően jogos uralkodás kérdését. Közvetlen szükségszerűséggel Lászlót illetően a probléma úgy merült fel, hogy a mogyoródi csata után a testvérek, Géza és László herceg kezére került ország uralkodója, az elűzött koronás király, Salamon életében még, az idősebbik testvér, Géza lett. Géza ugyan királlyá szenteltette magát, de mihamar felébredt benne a kétely, hogy jogos ura-e ő országának? A Krónika (a Gesta nyomán) nagyon határozott fogalmazásban adja ezt tudunkra: „Dicebat se peccasse, quia regnum legitime coronati regis occupaverat.” Pedig Géza egyébként „hitét tekintve katolikus, teljességgel Istennek adta magát és igen keresztény fejedelem volt.”¹¹ László, akit megrettenthetett bátyjának, az elűzött Salamon életében „felszentelt” királynak – talán Isten haragját éreztető – korai halála: „soha fejére koronát nem helyezett – mondja a Krónika – mert inkább a mennyei koronát kívánta, mint a földit és *élő királynak* koronáját, hanem lelkében eltökélte, hogy soha magát meg nem koronáztatja törvény szerint (legitime) és koronája sem lesz ...” sőt a királyi jelvényeket, csak maga előtt vitette. De még arra is határozott szándéka volt, hogy ha Salamonnal békességre jutna, a királyságot visszaadván unokatestvérének, ő maga a *hercegséget tartja meg*.¹²

⁶⁰ A Gesta (és a Krónika) László nem legitim királyságából adódó probléma megoldásáról csak egy kompromisszumot ad tudomásunkra. Az, hogy László az igazságosság, a iustitia erényének gyakorlásától késztetve, „minthogy törvény adta joga (ius legitimum) Salamon ellen nem volt, hanem mindent ex facto fecit, non

de iure”, országglása negyedik évében Salamonnal békére jutott, a királyi módon megelégsre elegendő jövedelmet biztosítva neki.¹³ Igaz ugyan, hogy László uralkodása mintaszerű volt, az ország kormányát is az isteni gondviselés adta a kezébe. Ez kifejeződött abban, hogy a magyarok őt választották királynak, bár akarata ellenére. A király különben sem törődött a világ esendő és múló dicsőségével. Tudta azt a Szentlélek sugallatából, hogy „rex non tam regat, quam regatur”.¹⁴ A választás ténye fontos szerephez jut László királysága jogszerűségének megítélésében. Ezért azután a Krónikában – bizonyára – a Gesta gondolatsorát bővítve, gondosabb stilizálással, a választás jelentőségének megfelelő megfogalmazást olvashatunk. Magnus (Géza) király halála után Magyarország nemesinek egyetemes sokasága (a XI. században!) Lászlónál összejött és „communi consensu, parili voto et consona voluntate ad suscipiendum regni gubernaculum elegerunt.”¹⁵ Idáig az electio, a választás ha jogot nem is teremt – hiszen László „omnia ex facto fecit, non de iure” – de magát az uralkodás tényét magyarázza. Ha ugyan a Gesta még nem érte be a Krónikában csak toldalékszerephez jutó kiegészítő indoklással: „ymo vero magis affectuosissimis et instantissimis precibus compulerunt. . .”¹⁶ Ez utóbb kifejezett érzelmi ráhatás készítette Lászlót vajon a királyság vállalására, vagy a „communis consensus”, „parile votum” és „consona voluntas” által kifejezésre juttatott electio? Nehéz erre biztos választ adni. Az viszont nem kétséges, hogy a consensus, a votum és a voluntas, biztos morális megítélésen nyugodott. „Omnes enim noverant ipsum esse vestitum consummatione virtutum, fide catholicum, pietate precipuum, largitate munificum, caritate conspicuum.”¹⁷

⁷⁰ Az idoneitás és a legitimitás gondolatának hatását, Gerics József a Gesta szerkesztés, (nem a feltételezett Gesta Ladislai regis) III. István-kori átdolgozásával magyarázza.¹⁸ A gondos elemzésen alapuló következtetések értékét nem fogja befolyásolni, ha annak a véleményünknek adunk hangot, hogy a Gerics által ajánlott megoldás nem csak az általa előadott szempontok miatt elfogadható. A Gesta – a király-gesta – első megfogalmazásában nem lehetett más, mint legitimista. Viszont a legenda és liturgikus lezármazói nem lehetnek mások, mint idoneisták. A két forrás létrejötte között száz év telhetett el. (1095–1192). László uralkodása a legitimitás kérdésében nagyon is érdekelt investitúra-harc idejére esik, testének kanonizációs felemelése viszont a kanonisztikus gondolkodásmód III. Ince-kori diadalának előestéjén történt.¹⁹ László és bizonyonyal kapellánjai is, mert a gregorianista eszmékkel szemben fenntartásaik lehettek, nemigen tartották szükségesnek, hogy az új felfogással – ami különben nekik kedvezett – jobban megismerkedjenek. Az új felfogás témánkat legközelebből érintő megfogalmazása a gregorianista Manegold von Lautenbach vitairatából vehető ki: „nomen regis est nomen officii non naturae”.²⁰ Azaz: a királyi nevezet tisztséget jelöl, nem természetet. A király tisztséget visel, nem születik (natura) vele méltósága. S e gondolatot tovább véve Manegold eljut addig, hogy a tisztét rosszul betöltő királyt el lehet űzni, a királyt, aki nem alkalmas tisztje viselésére.²¹ A királyság törvényességét a tiszt viselésére alkalmasság dönti el. Nem valószínű, hogy László királlyá tétele ez elmélet ismeretében történt, vagy, hogy a király-gesta első változata a választást indokoló erényfelsorolást már tartalmazta. De nem is szükséges, hogy a kor új eszméinek ilyen gyors tudomásul vételét feltételezzük. A Gerics által is határozottan idoneista²²

legenda keletkezéséig közel egy évszázad telik még majd el, s a még homályos kérdésre a XII. század kanonisztikája fényt derít.

8° A legendát összeállító klerikus számára László királyságának jogossága már eléggé magátólértetődő dolog. A XII. század legvégén az idoneitás kánoni alapelveként a megfelelő kritériumok ismeretében – mint látni fogjuk – még a legitim leszármazás szintén alapelveként elfogadása után is, ha nem jogi, mindenesetre morális követelmény marad. Mint minden jogot is teremtő liturgikus aktusnál (püspökszentelés, papszentelés, apátavatás), a király szentelésénél is, az érsek feltette a kérdést a koronázást kérő főpapnak: „Scitis illum esse dignum et utilem ad hanc dignitatem?” Mire a válasz: „Et novimus et credimus eum esse dignum et utilem Ecclesiae Dei et ad regimen hujus regni.”²³ Méltó és hasznos személy leginkább az, aki ez alapvető tulajdonságok birtoklását már előzőleg bizonyította. Ilyen volt legendája szerint László. „Electus itaque divinitus princeps et prius *ducatus officio* religiosissime perfunctus. . . .”²⁴ Isteni módon, Isten akaratával lőn megválasztva László, s a vezérség tisztjét a vallás követelményeinek teljesen megfelelő módon már betöltötte. Ha pedig ily magas tisztségben már bevált, magasabb officiumot is méltón, hasznosan, tehát *alkalmasan* fog betölteni. Legendája szerint – a Gestától eltérően – László maga is úgy ítélte, (in arbitrio haberet), hogy a királyi méltóságot isteni alapon igényelhetette magának (divinitus sibi vindicare), éppen ezért sem a királlyá kenés, sem a koronázás (non inungi non in regem coronari festinavit) sürgetően nem szükséges.²⁵ A méltóság jelvényeit maga előtt pedig azért vitette, hogy így is kifejezze a vállalt tisztelet – *regiae dignitatis officium* – akarja hasznosan betölteni;²⁶ nem a méltóság, hanem a tisztség mások javát szolgáló teljesítése lévén a fontos „non ut praesit, sed ut prosit”.²⁷ Ez volt a kanonizáció korának felfogása a Lászlót bizonyára személyesen is gyötrően foglalkoztató törvényes uralkodás problémájáról. S e problémát neki személyesen nem az akkor még nem véglegessé vált jogi felfogás oldotta meg, hanem egyéniségének a királyi tiszt viselésére méltóvá tétele. Ugyanis így bizonyíthatta cáfolhatatlanul a kortársi tételt: „nomen regis est nomen officii, non naturae”.

9° A király „officiumának” betöltésére alkalmatlan Salamon elűzése így már csak „atyafiságos viszálykodás” (*fraterna discordia*)²⁸ lett ugyan, de László király irodalmi eszközökkel történő bemutatására ennek emlékezete kihatott. Mert igaz ugyan, hogy László királysága az egyházi felfogás szerint jogosnak volt tekinthető, de hogy tényleg jogos is volt, a felfogás alkotóelemeinek László jellemrajzában feltüntetésével kellett bizonyítani. Ebből következett egyrészt a királyi tiszt vállalása előtti életszakasz jelentőségének, az új irodalmi feldolgozás szempontjából való erős csökkenése, másrészt a megalkotandó irodalmi ábrázolásnak a feladathoz mért eszközökkel történő létrehozása. Ámde, ha klerikus szerzők ilyen feladatra vállalkoztak, számukra már nem a „res gestae”, a hős viselt dolgainak megírása volt a fő tennivaló, hanem litteratus voltuknak megfelelően litteratúrájuk bizonyítása is. Ez a bizonyításra törekvés persze úgy értendő, hogy tanultságukkal, meg szerzői invenciójukkal az ilyen alkotás létrehozásában leginkább érdekelt két ars, a grammatika és a retorika által szolgáltatott *eszközökkel* élve igyekeztek a hősüket elfogadtatni. Az invenció, a találékonyság, tehát maga a középkori értelemben vett szerzői munka meg főleg ebben állt: az ars szabályainak figyelembevételével meg-

találni, az elfogadható mondanivaló szép megformálását leginkább szolgáló kifejezéseket, az ilyeneket szolgáltató szövegeket.²⁹ Most tehát nekünk is – legalább néhány példán szemléltetve – be kell mutatni az irodalmi kép alakításához igénybe vett iskolai és máshonnet eredett tudást.

10° Ennek a bemutatásához, az *artes* rendszerében,³⁰ a *retorika* szolgáltatta a szabályokat. A retorika ugyan az „ars bene dicendi in civilibus quaestionibus”, tehát a civis, a polgár ügyeiben helyesen szólni tudás mestersége, de ez a szólni tudás kiterjed minden nyilvánosság előtti fellépésre, megnyilatkozásra is. Így a legenda szerkesztés, írás is a retorika mesterségbeli illetékessége alá tartozik. Kérdés, hogy miként. M. Cassiodorus³¹ a retorika igénybevételének három lehetséges okát és ebből következően három főműfajt (genus) jelöl meg, demonstratívum, deliberatívum, iudiciale (azaz bizonyító, elhatározásra indító, ítélkezési). Ezek ismét így oszthatók fel két-két alfajra: az első *in laude* és *in vituperatione* (dicséret vagy korholás), azután: *in suasione* és *in dissuasione* (rábeszélés vagy lebeszélés), *in accusatione et defensione* (vád vagy védelem), vagy *in praemii petitione et negatione* (jutalom kérése vagy megtagadása).³² E felosztás tagjai közül a legenda a *genus deliberativum*ba és annak *in laude* alosztályába kerülhet. A legendaíró ugyanis be akarja bizonyítani hősének szent voltát és ezért természetesen kiváló tulajdonságai miatt dicséri őt. A legenda valakinek az életét elbeszéli, tehát *narratio*. De a *narratio* a tágabban értelmezett szónoki műnek (*oratio*) második fő része, sőt, egészében maga is *oratio* lehet.³³ Fortunatianus felteszi a kérdést: „Quando totam orationem *narratio* consumit?”. A választ azonnal megadja: „Cum res gestae vicem obtinent argumentorum”.³⁴ Tehát az *oratio* egészében *narratio* lesz, ha az előadás, az elbeszélés egyúttal érvelés. Azaz a legenda maga bizonyítja hősének szent voltát. És mi a *narratio*? Cicero szerint „*rerum gestarum ut gestarum expositio*”.³⁵ A viselt dolgoknak úgy, amint történtek, előadása. Cassiodorus már enyhít a realizmus szigorú cicerói követelményén: „*rerum gestarum aut, ut gestarum expositio*”,³⁶ a történt dolgoknak, vagy mintha megtörténtek lettek volna, előadása. Később még inkább enyhítenek a meghatározás eredeti szigorúságán és már csak annyi marad, hogy „*rerum gestarum vel quasi gestarum expositio*”.³⁷ Az események, amik az ilyen *narratio*ba belekerülnek, akár meg is történhetek volna, de nem biztosan történtek meg. A *legendában* sem a történeti hűséggel elbeszélte esemény a fontos, hanem úgy mondhatnánk a *jellemábrázolás*.

11° A legenda hősének bemutatása, egészen természetesen a név, a származás, élete jelentőségének ismertetésével kezdődik. Így olvassuk azt a László-legendákban is. Azonban, mivel tudjuk, hogy a legenda a retorikai *genus demonstrativum* „*in laude*” műfajába sorolható, szerzőnk invencióját egy érdekes ötlettel is bizonyíthatja. Lehetőséget erre a Ladislaus név ad. Ezt a nevet – véli a legendaíró – nem a jövődő megsejtése nélkül nyerte László, amint a név etimológiája bizonyítja. „Nam si *ethymologiae nominis eius alludamus, Ladislaus quasi laus divinitus data populus dicitur. Laos enim populus interpretatur, dosis autem dans vel datum sive datio.*” Martianus Capella az érvelés egyik kiindulópontjaként említi ezt a lehetőséget: „A nota vel *etymologia*, ut Graeci dicunt, sumimus argumentum sic: „Si consul est qui consulit rei publicae, quid aliud Tullius fecit, cum adfecit supplicio coniuratos? Quo loco *originem* vocabuli tantum oportet attendere.”³⁸ A szó, a név

eredetének ismeretében jöhet meg a bátorság a származtatott értelem keresésére, kikövetkeztetésére. A legendairó Martianus Capellától nyerte a szükséges ismeretet ez a terminus használatából tűnik ki: „Prima vero sillaba nominis eius „laus” est per *paragogen*. Ipse quidem laus data erat populis, quia revera beata gens et laudabilis populus, in quo talis princeps surrexerat”.⁴⁰ M. Capella retorikájában ezt olvassuk: „*Derivatione* quoque fiunt verba, quae grammatici *paragoga* nominarunt, ut dicimus: florea rura campique ingentes ossibus albet, quod satis crispa flexione Horatius albicant dicit.”⁴¹ Az iskoláskönyv példamondata azután szerzőnket annyira megfoghatta, hogy a cifra Horatius-féle képzést (albicant) még tovább merte cifrázni: „Quamvis enim mundus sibi florens *albesceret*.”

12° Az egyéniség ábrázolásának neve az antikvitásban *χαρακτηρισμός*, a latin terminológiában pedig *descriptio*. A jellemzés, ha a *descriptio* fogalmával azonosítjuk, nem elvont karakterizálás, hanem teljes értelmében szemléltetés. Lehet ugyan csak a beszédet díszítő elem, mint C. Julius Victor szól róla: „Ornat elocutionem praecipue *descriptio*, quia tota rerum imago verbis describitur ut velut ante oculos posita videantur quodammodo audientibus.”⁴² M. Capella a leírás *Διατύπωσις*-nek nevezi és úgy történik: „cum rebus personisque subiectis et formas ipsas et habitus exprimimus, ut Tullius pro Milone: „Si haec non gesta audiretis sed *picta* videretis”.⁴³ Meg kell itt jegyezni, hogy a képszerű (*picta*) ábrázolás fontos, nem az eseményszerűség, továbbá, hogy a *descriptio* a formára (külső megjelenés) és a belső jellembeli tulajdonságokra (*habitus*) egyaránt kiterjed. M. Capellát ismerte a középkori magyar klerikus iskolázás, de ismerte ez, még a XVI. században is, a nagy grammatikus Priscianus retorikai Előgyakorlatait (*Praeexercitamina*).⁴⁴ A *descriptio* Priscianusnál elsősorban szemléletes ábrázolás és megfelelő stílus jegyét viseli magán: „est oratio colligens et praesentans oculis quod demonstrant” és máshol: „oportet enim elocutionem paene per aures *oculis praesentiam* facere ipsius rei et exaequare dignitati rerum stilum elocutionis.”⁴⁵ Szemléletesség és az előadandó dolog méltóságához, jelentőségéhez mérten emelkedett stílus szükséges a *descriptio* irodalmi felhasználásához.

13° László alakjának, sőt egész egyéniségének leírásához tehát a „*figura*” és a „*habitus*” megfelelő színvonalú ábrázolása volt szükséges. A stílári színvonal azonossága mégis két különböző tárgyat érintett. Le kellett írni a király alakját, külső megjelenését a retorikai szabályok szerint úgy, mintha az az olvasó szeme előtt állna. Amint egy verses szabály is előírta: „Fit *depictio* verbis ut imaginem pingo.”⁴⁶ Testi és lelki tulajdonságok, kvalitások ábrázolását gondos elvi megalapozását, egy ismeretlen szerzőnek Cicero *De inventione* című művének egyes fejezeteihez (1,24–28) írt kommentárjából ismerjük: *De adtributis personae et negotio*. A *persona* adtributumai között első a *natura*, ami nem csak természetet jelent, hanem – a nascor, nasci igéből vezetve le – származást: „*adficimur . . . ortu et natali et est natura*”.⁴⁷ Azt pedig már tudjuk, hogy boldog László király ex illu-
stri prosapia regum Ungariae *exortus* elegantissime effulsit”.⁴⁸ Ennek a megállapítása fontos volt, mert a *natura*, tehát a származás, mondhatnánk, az örökölt testi és lelki tulajdonságok teszik az embert bármire is alkalmassá: „*natura dat plurimas et animo et corpori qualitates. Ergo natura . . . quae aptiorem hominem ad unumquodque facit*”.⁴⁹ Eléggé figyelemreméltó gondolat ez, mert László király.

kodásának elfogadtatásához további elvi alapot ad. Ugyanis így folytatja: „Itaque non orator natura est, sed oratorius, qui orator esse possit”.⁵⁰ Mintha ezt mondaná „non rex natura est, sed regius . . .”. „Regius” volt László származása szerint már mint dux is. Királyi tulajdonságokkal rendelkezett ugyan már mintegy örökölve azokat, de a királyságra alkalmassá őt igazán e tulajdonságok kiművelése, gondos megőrzése tette. Ezek a tulajdonságok háromféleképpen szerezhetők meg: „ortu et natali et est natura; . . . repentinis casibus et adfectio est . . . industria ac constantia et perseveratione et habitus est . . .”⁵¹ A származás már szóban volt; a váratlan körülmények, kívánják az élet fordulataiban helytállást; a jellem iskolázása azonban állhatatosság, kitartás.

14° A legendában a sorrend úgy alakul, hogy először László erényeinek, tehát erkölcsi jótulajdonságainak előszámlálását olvassuk, s csak ezután következik testi mivoltának a méltatása. (In naturalibus autem bonis . . .) Az adtributa personae most bemutatott elrendezése viszont az ortus et natalis-adta, tehát örökölt testi mivoltra irányítja a figyelmet. Inkább kövessük a retorikust. Tehát: „In naturalibus autem bonis divinae miserationis gratia speciali eum praerogativa praeeminentiae super communem hominum valorem praetulerat”.⁵² Eddig csak az általános emberi testi képességeknél kiválóbb testi adottságait vehettük tudomásul, most azonban már a hatalmas vitéz alakját szemlélhetjük: „Erat enim manu fortis et visu desiderabilis et secundum phisionomiam (!) leonis magnas habens extremitates. Statura quippe procerus, ceterisque hominibus a humero supra praeminens, ita quod exuberante in ipso donorum plenitudine, ipsa quoque corporis species regio dyademate dignum ipsum declararet”.⁵³ Erős a karja és szép az arca és miként oroszlán, széles vállú. Sudár természetével mindenkinél vállal magasabb volt. Így azután bővelkedett lelki jó adományokkal is, de maga a testi megjelenése is a királyi koronára őt méltónak mutatta. Valóban mintha László festve állna előttünk, olyan szemléletes a descriptio. Széparcú, sudár természetű, széles vállú, erős karú, királyságra méltó vitézt látunk magunk előtt. Nemigen lehet kétséges, hogy Lászlót nem csak irodalmi nagyratörés, nemcsak a nép talán megszépítő emlékezte, hanem maga a teljes valóság mutatja ilyennek. Az irodalmi ábrázolás mégis irodalmi minták után kellett, hogy igazodjék, ha a descriptio maga elé tűzött célját, hogy őt a királyságra már testi mivolta is ajánlotta, még elfogadhatóbb módon tudja elérni.

15° A legenda csak egy forrásra utal. A „physionomia leonis”, tehát az oroszlán külsejére hivatkozás a Physiologus tizennégy állat-leírásából az egyik.⁵⁴ Ez a „természetráj” minden jobban iskolázott középkori klerikus előtt jól ismert volt.⁵⁵ László egész „descriptio”-ja azonban ennél többet mond. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a szép arc, meg az erős kar az oroszlán leírásából nem vezethető le, de még a sudár természet sem minden további nélkül. Maradna egyedül a széles vállak említésének az oroszlán megszokott ábrázolásával összefüggésbe hozása. A megoldás útját még nehezebbé teszi az, hogy a legenda ismert szövegén kívül létezik egy másik, nyomtatásban ugyan, csak a XVI. században megjelent szerkesztés is. E változatban az ismertnél jobb fogalmazásban nagy egyezéseket találunk az utóbbival, de jelentős eltérést is: „speciali tamen prerogativa ipsa corporis physionomia, uti species Priami imperio digna declararet. Erat enim manu fortis, magnas habens

scapulas, statura denique procerus, visu sine dubio desiderabilis”.⁵⁶ Azaz László testi alkata (coporis physionomia), mely Priamus külsejéhez volt hasonló, a hatalomra méltónak nyilván mutatta. A többi tulajdonság már ismert: erős kar, széles váll, sudár termet és a „kétségkívül” kívánatosan szép arc. Ez a fogalmazás a másik bővebbnél világosabb, nem terhelik fölösleges bővítések. A prerogativa csak egy jelzöt kap (specialis) és minden további értelmezés nélkül. („praecminentiae super communem . . .”) tudomásul vehetjük Lászlónak testi kiválósága által is deklarált jogát az uralkodói hatalomhoz (imperio). Ezután a szép rendbe szedett descriptio következik. A leírás elemei együttvéve teszik László physionomiáját, ami viszont olyan, mint Priamus megjelenése („species”). A verses zsolozsmában azaz historia rhythmicában a negyedik responsorium versusa ezt mondja: „Ladislai species digna fuit imperio / veneranda facies angelorum consortio”.⁵⁷ László, minden összehasonlítás, a Priamushoz való hasonlóság nélkül, csupán a saját megjelenése által trónra, szép arca jogán pedig az angyalok társaságára volt méltó.

16° A László-legenda descriptiója – e tekintetben – tehát két változatra különíti a szövegahagyományt, aszerint, hogy a „species”, azaz László megjelenése Priamushoz, vagy az oroszlánéhoz volt „physionomiájában” hasonlítható. A nagyobb, elfogadottabb tradíciós ág, az utóbbi felfogást képviseli, annyira, hogy a László-legenda Scriptorum-beli kiadásának gondozója sem tudott róla. Pedig a „Priamus”-változat szerkezete és nyelve is fölülte áll a „leo”-változat szövegezésének s gondos mondatszerkesztései emennél érthetőbbé, könnyebben olvashatóvá teszik. Az egyes részek (összesen hat) arányos beosztása, mintha eredetileg is breviáriumi használatra, azaz mint az első és második nocturnus három-három leckéjeként való olvasásra készültnek mutatná. Ez a breviáriumi felhasználás ismét klerikusi (kanonoki) és nem monachus (bencés) szerzőre és olvasókra mutat.⁵⁸ Ezt a véleményt fenn kell tartani annak ellenére is, hogy a Tolnai Máté főpápa által 1508-tól reformált magyar bencések használatára készült Breviárium S. Montis Pannoniae is ezt a legendaváltozatot tartalmazza. A szövegrendezés világosan mutatja a kilenc leckés (klerikusi) „cursus” –ból a tizenkét leckés (monasztikus) „cursus”-ba való átvételt. A legendaszerkesztő, vagy szerkesztők tehát változatlanul a klerikusok között keresendők. Ez az értelmiségi környezet annál is inkább ajánlhatja magát, mert Priamus említése, egy legenda-változatban meg László külseje leírásának, a „descriptiónak” nyomozása, szükségképpen a klerikusok, lovagok, udvari emberek e korbéli kedves olvasmányához,⁵⁹ a Trója-regényhez vezet bennünket, esetleg még tovább. A 12. században lovagi, udvari irodalmi témává lett Trója-történet az Iliasban ismert legrégebbi őst. A homéroszi költemény anyagát az 1165 körül keletkezett francia Trója-história, a Benoit de Sainte Maure által összeállított és megverselt Roman de Troie⁶⁰ felhasználta ugyan, de nem közvetlenül, mégkevésbé teljes hűséggel. Az Iliast a latin középkor megismerhette a Pseudo-Pindaros verses kivonatóból vagy a Cornelius Neposnak tulajdonított próza összefoglalásból.⁶¹ Dictys Cretensis, másként Lucius Septimius Ephemerides belli Troiani címen eléggé részletes prózai feldolgozásánál népszerűbb volt a rövid és száraz Dares Phrygius neve alatt ismertté vált De excidio Troiae historia.⁶² Már Benoit de Sainte-Maure nyomán halad a későbbi középkor legnépszerűbb latin Trója-regénye, Guido de Columnis Historia destructionis Troiae című prózai feldolgozása.⁶³ A 13. század

elejétől Európa sok nyelvén népszerűsítették a trójai históriát. Német feldolgozás az 1200-as évek elejéről ismert, tudunk izlandi Trójasagaról is.⁶⁴ Sőt – mint Hadrovics László bizonyította – létezett egy ó-magyar Trója-regény, melyből délszláv fordítások készültek.⁶⁵ László király külsejének Priamuséhoz hasonlítására a felsorolt feldolgozások és változatok melyike bátorította a legendaíró?

17.º Dictys Cretensis Ephemerisében nem találunk Priamus külsejéről semmi leírást, Ps.-Pindaros meg úgy látszik, fölöslegesnek tartotta a „characterismost”. A csatajelenetek részletes ábrázolását fontosabbnak vélte. Talán erre vonatkozó nézetét adja tudtúl ezekben a sorokban: „Hic animos ostende tuos: nihil adiuvat armis / Nobilitas formae: Mars duro milite gaudet . . .”⁶⁶ A rövid Dares Phrygius – Excidium Troiae – 12. fejezete Priamust így írja le: „Priamum, regem Troianorum, vultu pulchro, magnum, voce suavi, aquilino corpore.”⁶⁷ Priamus szép arcú, magas, kellemes hangú, sastermetű volt. Ez utóbbi jelző mondja Dederich jegyzete: „significari a scriptore barbaro videtur corpus robustum et regia maiestate praeditum”.⁶⁸ A leírás maga a László – descriptio lényegének (és bizonyítani kívánt céljának: „regia maiestate praeditum.”) megfelelne. A magyar legendaíró azonban nem csupán László és Priamus egyaránt uralkodásra termett külsejéről szól. Konkrétan megmondja, felsorolja, hogy milyen testi tulajdonságok teszik ki együttesen az „uti species Priami” kifejezés tartalmát. Ezek voltak az erős kar, széles váll, sudár termet, s ez másoknál fejvel magasabbá tette Lászlót. A királyi „kívánatosan szép arc” kifejezést illetően Dares leírásában csak a „vultus pulcher” és a „visus desiderabilis” gondolati közelsége fogadható el. Az „aquilinum corpus” valamit a másik három testi tulajdonságból sejtet, de a leírást tartalmilag és formailag közvetlenül nem befolyásolja. Dictys Cretensis Priamus külsejét nem írja le, Achillest azonban „procerusnak” sudár termetűnek mondja.⁶⁹ És hogy a sudár termet a királyságra alkalmasságnak jele, a 12. század másik kedvelt lovagregénye a Q. Curtius Rufus Nagy Sándor-története is bizonyítja. Sándort felséges megjelenéséért még a barbárok is tisztelték. Hephaestiont is előkelő külseje miatt tévesztették össze Sándorral.⁷⁰ Panegyrisében Plinius is az uralkodásra termettség jeleként említi a „proceritas corporis”-t.⁷¹ Benoit de Sainte Maure már részletesebben írja le Priamus külsejét: „Mout par fu beaus e lons e granz, / Co dit l’Escriz, li reis Prianz.) Le nes e la boche e le vis / Ot bien estant e bien asis; / la parole aveit auques basse, / Soef voiz ot e douce e quasse.//” (5295–5300).⁷² Nagyon szép férfi volt Priamus király, magas, jól megtermett; orra szája, tekintete jól formált, kellemes; hangja halk beszédéhez illően szép, finom volt. László fő testi jellegzetességeit, széles vállát, mindenki közül kiemelkedő termetét, itt sem találjuk megemlítve. De nem találkozunk e Lászlóra jellemző adottságokkal Guido de Columnis-nak a 13. sz. vége felé keletkezett Trója-regényében sem. Priamust Guido – Daresre hivatkozva, de Benoit-t követve – így mutatja be: „. . . . regem Priamum longae fuisse staturae, gracilem et decorum, vocem habuisse depressam, hominem strenuitatis multae . . . virum intrepidum . . .”⁷³

18° Indítást Columna a legendaírónak nem adhatott. Már csak azért sem, mert a legenda, a Historia destructionis készüléseinek idején, már régen használatban volt.⁷⁴ Az lehetséges lenne, hogy egy későbbi átdolgozás segített munkájában. De a különbség a Columánál (és nem Daresnél) található „descriptio Priami” és

Lászlónak a legendában bemutatása között annyira szembetűnő, hogy még ezt a lehetőséget is ki kell zárni. Guido Columnának bevonása szövegvizsgálatunkba mégis azzal a haszonnal járt, hogy Dares Phrygius szabad felhasználására adott példát.⁷⁵ Az ilyesfajta bővítő, változtató használat különösen a Darest is felhasználó kompilátorok részéről volt elképzelhető. Ilyenek meglehetősen számmal akadhattak, tekintettel a téma népszerű voltára. Elég arra gondolnunk, hogy P(éter) mester, Anonymus is, saját bevallása szerint, Dares segítségével, meg a tulajdon elgondolása szerint kompilált egy Trója-históriát.⁷⁶ Azonban tekintsünk most el az át- és feldolgozók munkáiban esett változásoktól és tegyünk kísérletet arra, hogy lehet-e László testi mivolta bemutatásának lényeges elemeit magából az ősforrásból, az Iliasból összeszedni. Hiszen a XI. és XII. század legműveltebb magyar klerikusainál, a görög irodalom valamelyes ismeretét van okunk feltételezni.⁷⁷

19° Homéros Trója királyát, Priamost, állandóan csak az öreg, „aggastyán” névvel illeti. Külsejéről semmit nem mond, de harcratermett voltát a „jó dárdájú” (Polymmelos) jelzővel sejteti.⁷⁸ Az eddig számontartott, László testi kiválóságát jellemző tulajdonságok sem róla, vagy a trójaiak hőseiről olvashatók Homerosnál, hanem a görögök jeleseiről. A harmadik énekben Priamus egy bástyatorony tetejéről szemléli a tengerparton gyülekező görögöket, Trója öregjeinek társaságában, s hogy megtudja a görög vezérek és hősök nevét. Helénát hivatja és kérdezi: „... ki is ott az az óriás termetű férfi mondd a nevét, az akhájok között ki e szép *magas ember*. Vannak ugyan mások, *fejjele magasabbak* is ott lenn, Csakhogy ilyen szépet nem láttam még szememmel, s ily tisztelni valót, *fejedelmi vitézre* hasonlít.”

(II. 3. 166–170; Devecseri G. ford.)⁷⁹

Tehát szép vagy jó, tiszteletreméltó, magas férfi és bár vannak nála magasabbak is, de mégis „óriás termetű”, mindent összevéve „királyi férfihez” hasonlít. Ez a Βασιλειος ἀνηρ, mint Heléna válaszából kitűnik, Agamemnón:

„Atreidész ő, szélesen országló Agamemnón
nagyszerű dárdavető s népének jó fejedelme.”

(II. 3. 179–180; Devecseri G.)

Azután felfedezi Odysseust, aki ugyan fejjele kisebb Agamemnónnál, de vállalaival és (széles) mellével jótermetű⁸¹ (II. 3. 191–194) Menélaost maga Priamos mutatja be: „széles vállával kimagaslón állt Menélaos” (II. 3. 210.) A magas termetet, fejjele kimagaslót, s a széles vállakat Aiasban pillanthatjuk meg: „... nagytermetű férfi, fejjele s széles vállalaival közülük kimagasló” (II. 3. 226–227.)⁸³ Heléna így mutatja be: „Argosziak bástyája az óriás termetű Aiasz...” (II. 3. 299.)⁸⁴ Agamemnón, Menélaos, Odysseus és Aias együtt rendelkeztek azokkal a testi kiválóságokkal, amiket a legenda Lászlónak tulajdonít. Az említettek igen, de Priamos nem. Ha egy pillantást vetünk még Benoit de Sainte Maure portréira, távolról követik csak az Ilias leírásait, de nem közelítenek nagyon László ábrázolásához sem. Agamemnón: „... Fu merveilles granz e membruz; / Mout ot grant force e granz vertuz ...” (5143–5144), Menélaos: „Menelaos n'est granz ne petiz; Ros est e beaus, / proz e hardiz ...” (5153–5154). Legközelebb áll László megjelenéséhez Aias figurája:

„Aiaus fu gros e guarrez / Depiz, de braz e de costes : / Auques est granz e espauluz ...” (5179–5181). Tehát: Agamemnon nagy testű, erős tagokkal, nagy volt az ereje és a virtusa. Menelaos: „nem volt sem nagy, sem kicsiny, vörösés haja volt Aiax: „erős és jólformált volt lába, karja ... magas és vállas ...” Benoit portréinak kialakításában Priamusnak nincs szerepe, mint az Iliasban. Priamusról ad ugyan portrét, amit viszont Homerosnál nem találunk, de Lászlóra nem illik egészen. *László* testi tulajdonságai közül a legfeltűnőbbek, *konkrétabb* szóhasználattal fordulnak elő az *Ilias hőseinek jellemzésében* magánál Homerosnál. Hozzá legközelebb állana még Benoit de Sainte Maure; a többi átdolgozás, amit említettem, nem jöhet szóba. Így azután marad még egy nem is könnyű kérdés, ha nem Priamusé a „species”, miért mondja a legenda az övének. Láttuk, hogy Dares Priamus bemutatásában szerepel ugyan „vultus pulcher”, de a „magnus, corpore aquilino” szavakkal általánosságban jelzett tulajdonságok *konkrétabb* szóhasználattal fordulnak elő az *Ilias hőseinek jellemzésében*. Ezek a görög hősoket díszítő és az *Iliasban* *konkrétabb* megfogalmazásban meglehető attributumok fordulnak elő *László* testi leírásában is. *Priamus* „species” pedig összességükben bizonyára úgy lehettek, hogy a trójai király szavaiból kellett összeszedni őket.

20° Később, de talán még eléggé hamar valaki, jó filológiai és esetleg teológiai érzékkel rájött a félreérthetőségre és ezért került *László* physionomiája az oroszlánéval egy sorba. A Physiologusban ugyan hiába keresünk természetrajz azonosságot.⁸⁸ Az oroszlán, Juda oroszlánja, Dávid király, s az ő példájára uralkodó király, Krisztus választotta, is összehasonlítható a királyi állattal, az oroszlánal.⁸⁹ Szinte úgy, mint ahogyan egy Magyarországon is énekelt húsvéti szekvencia is mondja: „Surgit Christus cum trophaeo; iam ex agno factus leo, sollemni victoria ...”⁹⁰ Ez a, már nem megtévesztő, de főként nem világi, hivatkozás lépett azután a „species Priami” helyébe. Horváth János is nagyműveltségű klerikusnak nevezte a *László*-legenda szerzőjét.⁹¹ A „species Priami” körül szerzett tapasztalataink ezt a felfogást még erősítik. És nem csupán ezek. Ugyancsak Horváth János méltatta a szerző jártasságát a stílusdíszítés hagyományos retorikai és korszerűen új (rímes próza) eszközeinek felhasználásában.⁹² E méltatásnak az eddig itt szerzett tapasztalatokkal való egyezése eléggé nyilvánvaló. A *László*-legenda szerzője a feladata megoldásához elsősorban szükséges két arsban, a grammatikában és a retorikában elméletileg és gyakorlatilag jól iskolázott volt. Azonban vállalt feladata a *szent király* irodalmi képének megalkotása lévén, műveltségének másként is tanúságát kellett adnia.

21° A figura ábrázolásához a „litteratúra” elegendő segítséget nyújtott; a „habitus”, a morális tulajdonságok leírásában már a szorosabban vett klerikus ismereketek, tájékozottságot is igénybe vette szerzőnk. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy – miként már a legitimitás kérdésének eldöntése is mutatta – a kánonokhoz fordult. A kánonok gyűjteményeiben volt hozzáférhető az a patrisztikus morális, praktikus teológiai anyag, ami jogi felhasználást nyerhetett.⁹³ Ugyancsak az atyák tanítása szolgáltatott anyagot értékes, jól felhasználható mondanivalót a liturgikus könyvek megalkotásához. Igaz, használhatta közvetlenül azokat a forrásokat is, patrisztikus műveket, melyek a kánoni gyűjtemények összeállítóinak rendelkezésére álltak. Ezért joggal tételezhetjük fel kanonisztikus és liturgikus könyvek használá-

lata mellett, az ezeknek anyagot szolgáltató patrisztikus irodalom közvetlen igénybevételét is. Az egyszerűbb persze a gyűjtemények felhasználása volt. Ha a legenda keletkezésének idejét veszem figyelembe – a Gestában összefoglalt „előmunkálókat” is számba véve – a XI. század vége és XII. század vége közötti évszázad legvalószínűbben hozzáférhető, vonatkozó irodalmára kell gondolnom. Ezek a gregorianista kánonjog 1100 körül legtekintélyesebb gyűjteménye Ivo Chartres-i püspök *Decretuma* és ebben a XVI. Pars, a világiak kötelességeiről (*De officiis laicorum*);⁹⁴ az 1142-ben befejezett, Gratianus mester nevéhez fűzött *Concordantia discordantium canonum* (*Decretum Gratiani*), ebben pedig a XIII. Causa, a vitézkedés dologáról és a háborúról (*De re militari et bello*);⁹⁵ végezetül a főpapi szertartások könyve, a *Pontificale*, s a benne foglalt király- és lovag avatási ordo (*De benedictione et coronatione regis* és a *De benedictione novi militis*).⁹⁶ A lovag megáldásának szertartását megemlítené tartom egyrészt, mert László maga is a militiához tartozott, az ordo *militaris*-hoz mint *dux*, másrészt, mert szentté avatása alkalmából, majd, mint a keresztény lovagság oszlopát fogják ünnepelni.⁹⁷ Azok a kvalitások, virtusok, erények, amik a lovagot és a királyt jellemzik, a XII. század folyamán még nem létező rendszeres morál filozófiában, vagy morálteológiában tárgyalást nem nyerhettek. Ezt Curtius hangsúlyozza Ehrismannal szemben, tagadva a „das ritterliche Tugendsystem” XII. századi összefoglaló ismeretét.⁹⁸ De, ha nem is volt még ekkor – mint a XIII. században már igen – ilyen elméleti előadás, a lovagi és uralkodói erények egybegyűjthetőek voltak a fent felsorolt és hozzáférhető könyvekből.⁹⁹ László király „habitusának” *descriptioja* ezek igénybevételével elkészülhetett.

22° A külsejére nézve, testi kiválóságánál fogva királyi férfinak, a legendaíró által megformált „figuráját” már megszemléltük – a retorika kívánsága szerint – mintegy szemünk elé helyezve.¹⁰⁰ A *regius*, hogy *rex* legyen más, belső, jellembeli tulajdonságokkal, sőt erényekkel kellett, hogy rendelkezzen.¹⁰¹ Ezek az erkölcsi követelmények megkívántattak ahhoz, hogy az érsek elé vezetett „*egregius miles*” vitéz lovag, a királyi méltóságra emeltessék. E követelmények száma nem csekély. Számukkal és jelentőségükkel a legendaíró tisztában volt, s az okot mintegy katalógusba foglalta, formailag mindenestre igen szép, sokszor és méltán dicsért rimes prózával díszített struktúrával élve.¹⁰² A felsorolást két alapvető erény, a hit és szeretet, László életében jeles módon meglétét bizonyítva vezeti be. A „helyes, igaz, katolikus hitet, mely Krisztus Jézusban fundáltatott, prófétáknak, pátriárkáknak szívébe mélyesztí gyökerét, s az apostolok szózata által elfogadásra ajánltatott, egész elméjével, híven megtartotta”.¹⁰³ Ezen az alapon emelkedett László egyénisége „a Mindenható Isten temploma, a Szent Lélek szentélye, mint az apostol mondja: aranyból, gyöngyből, drágakövből építve”.¹⁰⁴ László himnusza e helyre is utalva *Regum gemma*-nak mondja majd:

„erat enim copiosus in caritate,
longanimis in patientia;
pietate rex serenus,
gratiarum donis plenus,
cultor iustitiae,

patronus pudicitiae,
consolator afflictorum
sublevator oppressorum,
miserator orphanorum
pius pater pupillorum.

miserorum et inopum necessitatibus nomine (?) visceribus affluens subveniebat”.¹⁰⁵ Ez a befejezés inkább ismétlés, mint összefoglalás és a rímes-prózás részletes felsorolást még nélkülöző, első fogalmazást vagy szerkesztést sejtet. A legenda tovább hagyományozódott szövegváltozatában megmaradása nem jelent semmi akadályt, a legendaíró az erények felsorolását illető megoldásának felismerésében. Lászlónak tehát, hogy valóban „Isten rendelése” szerint (divinitus) királynak bizonyuljon, a következő erényekkel kellett rendelkeznie: hit (fides), szeretet (caritas), türelem (patientia), kegyesség (pietas), igazságosság (iustitia); legyen a női erény felpártolója (patronus pudicitiae), a szorongatottak vigasza (consolator afflictorum), az eltiportak felemelője (sublevator oppressorum), az árvakon könyörülő (miserator orphanorum), a csekély sorsúak kegyes atyja (pius pater pupillorum).

23° A felsorolt erények némelyikére nézve a hivatalos, jogilag hasznosított egyházi álláspontot Gratianus Decretumának egy, Szt. Jeromosnak Jeremiás próféta fölött írt kommentárjából vett helyén olvassuk: „Regum *officium* est proprium facere *iudicium et iustitiam* et liberare de manu calumniatorum *vi oppressos* et peregrino *pupilloque et viduae* qui facilius opprimuntur a potentibus praebere auxilium”.¹⁰⁶ Az erények még teljesebb felsorolásban, legendánkhoz közelállóan még pontosabb gondolati összefüggésben jelennek meg a királyszentelési ordóban. Az érsek által a koronázandóhoz intézett előzetes intelemben: „Primum *pietatem* servabis . . . Christianam religionem ac *fidem catholicam* defendes . . . *iustitiam* . . . erga omnes inconcusse administrabis . . . *viduas, pupillos pauperes ac debiles* ab omni *oppressione* defendes . . .”¹⁰⁷ A kard átnyújtásakor (Accipe gladium . . .): „. . . *viduas et pupillos clementer* adiuves et *defendas* . . . virtutum triumpho gloriosus *iustitiaeque cultor* egregius . . .”¹⁰⁸ A jogar átadásánál (Accipe virgam virtutis . . .): „. . . disperdere superbos et *relevare humiles* . . . diligas *iustitiam*.”¹⁰⁹ Az özvegyek, árvák, az Istennek szolgálók védelmezésére a királytá koronázandó „egregius miles”, már a lovaggá avatásakor (benedictio novi militis) kötelezte magát: „. . . esse possit – imádkozták fölötte – *defensor Ecclesiarum* . . . *viduarum, orphanorum* omniumque Deo servientium . . .”¹¹⁰ Ilyen nagy virtusok ékesítették Lászlót és ilyen embernek kellett a magyar nép, mely még újonc volt, sorát előrelátóan irányítani.¹¹¹ A használt kifejezésből a főnév – „*rector*” – Szt. Ágostonnál fordul elő ilyen vonatkozásban,¹¹² a melléknév – „*providus*” – pedig ismét az ordóban: „ut sit fortis, iustus, fidelis, *providus* et indefessus regni huius et populi tui *gubernator* . . .”¹¹³

24° A legendaíró László jellemzésére további erény-felsorolásokat is szükségesnek látott. Ezek a virtusok – részben – gondolati kapcsolatban állnak az előbbiekkkel, illetőleg az őket a királyra értelmző, helyesebben a királytól megkívánó Ordoval és Decretummal. Pontosabb forrás megjelölést ezekre a felsorolásokra még nem tudok adni.

1. Ergo erat fidelis et devotus/
in Creatorem per votum et oblatum//
benivulus in suam gentem/
liberalis in extraneos/
munificus in subiectos/
misericors in afflictos/
validissimus oppressorum liberator.//¹¹⁴
2. Erat itaque
benignus in affectu/
providus in consilio/
verax in sermone/
constans in promissione/
iustus in iudicio/
serenus in corripiendo.
3. Cum itaque ipse (pius rex esset),¹¹⁵
armatus humilitate,
potens pietate,
praecipuus tamen/
erat largitate.//¹¹⁶

A rímes próza, a colonokba tagolódo felsorolás egy ugyanolyan jellegű szövegkapcsolatra enged következtetni, mint az előző pontban megtárgyalt felsorolás. De lehet, hogy még több és különböző olvasmány hatása érződik ezekben az összeállításokban. A szinte önállóan előforduló „rigorem iustitiae lenitate temperans misericordiae” kifejezésben a „iustitia”, a „misericordia” szintén, a „pietate rex serenus ...” kezdetű felsorolás forrásaira is visszavezethető. A „lenitas” viszont összefüggésbe hozható a Decretum Gratiani a már idézett, Augustinust felhasználó másik helyével. „...illi autem qui vos pro tanto scelere, tam *leniter* damnorum admonitionibus... coërcendisque decernimus ...”¹¹⁷ A „non ut praesit, sed ut prosit” ellentét majdnem teljes bizonyossággal Ivo Carnotensis Decretumában, a királyokhoz intézett figyelmeztetéssel (ismét Isidorustól) hozható szoros kapcsolatba. A király azok élére kerül, akikkel egy a születése és egy a halála. Ezért inkább használjon nekik, semmint csak följük kerekedjék:

illis eos *praesesse* voluit/
cum quibus una est eis/
nascendi moriendique – conditio//
Prodesse ergo debet/
populis principatus/
non nocere//
nec dominando premere/
sed condescendo *consulere*/
ut vere sit *utile*/
hoc potestatis insigne/

et dono Dei
pro tuitione utantur/
membrorum Christi.//¹¹⁸

Az Isidorustól átvett szöveg rimelő colonjai az ágostoni rímes prózának jó ismeretét és hatását mutatják. A XII. századi szerző az ilyen stílus-ornamentikára különösen érzékeny lehetett. A „non ut praesit sed ut prosit” ebben az isidorusi szövegben annyira teljes magyarázatot nyer, hogy a László-legendában megállapított előfordulás így nagyon is indokoltá válik, és egyúttal a forrásra is határozottabban utal. És ezzel a László-legenda szerkesztési elvei, szövegalakítási és díszítési szempontjainak, tehát a legenda-szöveg kialakulása módjának nyomozásában, jelen lehetőségeim végére értem.¹¹⁹ Ám a László-irodalom nem csupán a legendából áll, bár a korai László-irodalom minden alkotása valamiféle kapcsolatot tart vele, ha ugyan nem függ tőle.

25⁰ „História”-nak nevezte a frank-római, úgyszintén a középkori hazai liturgikus szokás egy ünnep, vagy vasárnap éjszakai zsolozsmájához (matutinum) énekelt kilenc antifona és kilenc responsorium együttesét. Hozzávették ehhez még a hajnali óra (ad Laudes matutinas) öt, ill. hat antifonáját is. Ezekben elsősorban a biblikus könyvekből vett, vagy ezek által inspirált, valamint patrisztikus és hagiografikus szövegek hatását mutató antifonákban és rezponzóriumokban, sokszor költői szárnyalással fejeződött ki az ünnep, az olvasott bibliai könyv fő mondanivalója, rajzolódtak ki az ünnepelt szent életének legjellemzőbbnek tartott vonásai.¹²⁰ A históriák prózai szövegek voltak többnyire, de a XI–XII. század fordulójától, az európai líra nagy virágzásának hatásaként divatba jöttek és – az első korszakban magas színvonalon műveléshez jutottak – a verses históriák, a história ritmizáltak.¹²¹ László kanonizációja, ünnepének, sőt ünnepeinek¹²² a liturgikus évben elhelyezése, szükségessé tette az új szent király liturgikus szövegekkel, tehát saját „historiá”-val s ahhoz csatlakozó himnusszal, miseszöveggel s a misében énekelt – akkori nevén – „prosával”, szekvenciával – mint később mondták – megünnepelését. Ezek a szövegek, kivéve a mise-imádságokat, már inkább irodalmi, költői alkotóképességet, a kor irodalmi áramlatainak, ízlésének, technikájának ismeretét tételezték fel. A mondanivalót magát, ha nem is határozta meg, a vita vagy legenda szolgáltatta. A kiválasztott legendai részletek átgondolt gondolati egységgé formálását s a megfelelő verselési megoldás vagy megoldások felleléséhez az „invenció” kellett, az alkotói találékonyság és a fogalmazás mesterségében, az „ars dictaminisban” járatosság.¹²³ Klerikusunk vagy klerikusaink most mutathatták meg igazán irodalmi alkotóképességüket. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy ez az alkotóképesség a kor felfogása szerint csak úgy lett igazán elismerést érdemlő, ha a fellelés gondossága nem csak a szabad és szép költői leleményben, hanem a litterátushoz méltó tanultságban is igazolásra talált. A litteratúra bevonása a költői alkotásba, szükségszerűen reminiszcenciák, allúziók bőséges alkalmazásával járt együtt és természetesen mutatnia kellett a retorikai figurák ismeretét és helyes felhasználását. A kérdés tehát, amire feleletet keresünk, így hangzik: a legendából megismert Szt. László-kép milyen gondolati egységben jelenik meg a liturgikus költészetben? Másként, miként alakította át a klerikus „dictator”, az irodalmi László-kép legen-

dabeli dictamen-prosaicumát, dictamen rhythmicummá. A dictamen musicumról természetesen nem szólhatok.¹²⁴

26° Az officium, vagy historia rhythmica, mint említettem, két különböző jellegű szövegcsoporthoz válik szét: az antifonák és a rezponzóriumok együttesére. Az antifonák rövidebb szövegek, mint a rezponzóriumok és a zoltárokat kísérik, míg az utóbbiak az olvasmányokat követik. A frank-római (és a középkori magyarországi) elrendezés szerint az ünnepeken mind az egyik, mind a másik szövegfajtaból kilenc-kilenc volt szükséges. De míg az antifonák szövege inspirálódhatott a megfelelő zoltárból, ugyanez nem mondható el a rezponzóriumok szövegéről, legföljebb az olvasmányokat is szolgáltató bibliai könyvvel, illetőleg hagiográfiai Vita-val való általánosabb és néha szabadabban értelmezett kapcsolat állapítható meg. Éppen ezért külön beszélek az antifóna-sor alakítása és külön a rezponzóriumok gondolati összetartozásának kérdéséről. Majd látni fogjuk, hogy ezt a különválasztást tartalmi szempontok is ajánlják. Végül a verselés formai kérdéseiről most csak annyit, hogy a strófaszerkezetnek és a rimelésnek egy történetében belül azonos volta a verses zsolozsmák megalkotásában általában szabály, amiből – a változottság kedvéért – csak egy-két kivétel vehető észre.¹²⁵ László historia rhythmica-ja azonban mind a strófa, mind a rím dolgában oly sokféleséget mutat, hogy a szerzőt a korszerű dictamen rhythmicum elméletében és gyakorlatában egyaránt igen járatos klerikusnak kell tartanunk.

27° Az első antifóna egy, „a szentre” illő, általánosságokban mozgó karakterizálás: „*Hic iniquis non consensit, / quorum viam dum contempsit, / Christi iugo se subiecit / et quod Deo placet fecit: / cogitando operando / et doctrinam vite dandó. //*”¹²⁶ Az antifóna az első zoltárhoz tartozik, ami a Zsoltárkönyvben is az első, és e zoltár első és második verséből veszi az alap gondolatokat: „*Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum et in via peccatorum non stetit . . . et in lege eius meditabitur die ac nocte*”. A második antifóna már László királyságának eredetére nézve ugyanazt mondja – és határozottabban – amit a Legenda a „divinitus” (isteni módon Istentől eredően) szóval fejez ki: „*Rex a Christo constitutus / et ab ipso consecutus / quod virtute sit indutus / et in monte sancto tutus. //* „A zoltár: „*Ego autem constitutus sum Rex ab eo super Sion montem sanctum eius . . .*” A szent és Krisztustól (nem a „naturá”-tól) rendelt¹²⁷ király alakja kezd előtűnni. A harmadik antifóna: „*Tua Christus est gloria / salus et victoria / ipse tuus est susceptor, / idem noster sit protector.//*” A zoltár harmadik verse: „*Tu autem, Domine, susceptor meus es, gloria mea et exaltans caput meum.*” Valami gondolati-, sőt szókapcsolat tényleg van a zoltár és antifónája között, de ez utóbbi többet mond Lászlóról, mint a zoltárhoz való halvány verbális közelség. Mindenek előtt a szövegjavítást kell indokolnom. A kiadásban „*Tua Xriste est gloria*” van. A nomen sacrum rövidítés xpc¹²⁸ késői és nem sikerült feloldására kell gyanakodni, és nem ok nélkül. Ugyanis a szöveg gondolatilag úgy hozható rendbe, hogy a *gloriá*-t, *salus*-t és *victoriá*-t – Lászlót és nem Krisztust megszólítva – Krisztusra és nem – mint a szöveg teszi – Lászlóra vonatkoztatjuk első sorban; és Lászlónak e három attributumot csak visszautalva adjuk meg. Így lesz ugyanis csak értelme a befejező két sornak: „*ipse tuus est susceptor / idem noster sit protector.//*” Az „*ipse*” nem lehet más, csak Krisztus, aki Lászlót (a királyságra) felemelte és a mi oltalmazónk lesz.

Ez a magyarázat méginkább megalapozható, ha az attributumokat eredeti szövegösszefüggésükbe helyezzük vissza, s ez ismét csak a koronázási ordóban lehet meg. A szertartás elején, az admonítiót követően, a térden álló megkoronázandó fölött az érsek, a körben álló püspökökkel együtt elmondja az „Omnipotens sempiterna Deus, creator omnium, Imperator Angelorum . . .” kezdetű könyörgést. Az oratio befejezésében olvassuk: „Per *Christum* Dominum nostrum . . . in quo potestas omnis regnique consistit *victoria*, qui est *gloria* humilium, et *vita salusque* populorum. . .”¹²⁹ A szentelési misében és más ünnepi alkalmakkor elénekelték még a „Laudes Hincmari” néven ismert acclamatio-sorozatot. E „Laudes” vége felé a schola Krisztust kezdi magasztalni: „. . . Salus nostra!”, a nép feleli: „Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat. Victoria nostra ! Christus vincit . . . *Gloria* nostra. Christus vincit . . .”¹³⁰ Eléggé nyilvánvaló most már, hogy a szent, Krisztustól rendelt király fölött életében el nem mondott oratoria, meg az életében őt nagy ünnepeken megtisztelő acclamatiókra egyaránt utal az antifóna. A negyedik antifóna a negyedik zsoltárhoz tartozik és így hangzik: *Invocantem exaudivit*, in dilectum quem ascivit / sibi Christus, cui donavit / donum quod optavit”. A zsoltár első versének első fele: „Cum *invocarem exaudivit* me Deus iustitiae meae . . .” Az előbb említett oratiót az ordóban a Mindenszentek litániája követi, s ennek vége felé az érsek az oltár előtt arca boruló koronázandó fölött ezt az *invocatiót* énekli: „Ut hunc electum in Regem coronandum *benedicere* et *consecrare* digneris”.¹³¹ Az adomány, a „donum”, amit László kívánt, de életében el nem nyert, a *benedictio* és a *consecratio* adománya volt. Ezt az áldást, ezt a felszentelést földi élete után László magától Krisztustól nyerte el. Ez különös adomány volt, amit Krisztus kedveltje, a szent, maga elnyerhetett és ez által történt az igazi, Krisztus által történt megkoronázás. Ezt az ötödik antifóna mondja el a megfelelő zsoltár-részlettel: „Scuto bonae voluntatis / dono tuae pietatis / O, *Christe, coronasti*, / quem ad celos sublimasti. //” És a zsoltár: „Domine ut scuto bonae voluntatis tuae coronasti nos” (Zs. 5,15) Az antifóna tehát azt a felfogást adja tudtul, hogy Lászlót maga Krisztus *koronázta meg*, miután őt magához emelte. „*Admirabile et ineffabile* / est nomen tuum Domine, / nam in tuo nomine, / sanctus iste prospere, / sublimis in ethere, / tecum gaudet vivere . . .” ez a hatodik antifóna és az előző egyik gondolatát, (ad celos sublimasti) fejti ki bővebben a nyolcadik zsoltár két verse segítségével: „*Domine* dominus noster quam *admirabile* est nomen tuum in universa terra. Quoniam elevata est magnificentia tua super coelos . . .” A hetedik antifóna: „*Domine qui operatus est iustitiam* / et confirmatus est in gracia, / nunc in superno solio, / in sanctorum tripudio / felici gaudet gaudio”, az antifóna a 14. zsoltárhoz tartozik: „*Domine* quis habitabit in tabernaculo tuo? . . . Qui ingreditur sine macula et *operatur iustitiam* . . .” A „fennvaló trónus” (in superno solio) említése pedig a királyszentelési ordó utolsó aktusára, az intronizálásra vonatkozik, melyet az érsek és a rangidős püspök végez – az ordó rubrikája szerint – „intronizat Regem *in solio*, dicens: Sta et retine amodo locum tibi a Deo delegatum . . .”¹³² Ezután antifónaként elénekelték: „Ladislaus honoratur, / cuius caput coronatur / regum ritu generoso / de lapide pretioso, / datur illi dignitas: / *aeterna felicitas*. //”¹³³ A vers összefoglalja az előző antifónákban mintegy újra felidézett koronázási szertartást, „regum ritus generosus”-t, de természetesen

csatlakozik zsoltárjának „Domine in virtute tua laetabitur rex ...” (Zs. 20.) harmadik verséhez: „Quoniam praevenisti eum in benedictionibus dulcedinis: posuisti *in capite eius coronam de lapide precioso*.” A drágakő díszítette korona László fejére, életében nem került. Most, amikor a királyi méltóságnál több, nagyobb méltósághoz jutott, az „örök boldogsághoz”, most került fejére, valójában az oltárra helyezett hermára, a „corona de lapide pretioso”. A koronázás a földön, már csak így történhetett meg. László földi maradványai felemelése, a szent főhöz tartozó csontmaradványok koronával díszítése, csak földi megjelenítése volt László valódi, a mennyben végbement megkoronázásának, a kilencedik antifóna szavaival: „Hic accepit benedictionem, / quem suscepit in adoptionem / *Deus*, et devocionem / eius clare commendavit / quem heredem adoptavit, / et *in celis coronavit*”. Az antifóna a 23. zsoltárhoz tartozik (Domini est terra et plenitudo eius ...) és annak 5. versére épül közvetlenül: „Hic accipiet benedictionem, a Domino ...” A László személyére vonatkoztatott antifóna szöveg értelme, hogy már elnyerte az áldást az, akit fiává fogadott Isten és a fiúvá fogadás után a mennyben nyert koronát. A mennyszámban Isten koronázta meg Lászlót, akit országa, Magyarország, életében koronával nem ékesített, de egy évszázad elteltével halála után elhelyezte a szent ereklyetartójára a koronát. És az antifónák sora – mint láttuk ezt – az „elevatioval” végbement „nemes királyi szertartást” állítja elénk, mint narratio, pontosabban: „rerum gestarum, aut *ut* gestarum narratio.”

28° A történeti László-kép vagy László élettörténetének tényleges ismerete tehát a kor szemléletének, irodalmi műveltségének megfelelően már *trópus*¹³⁵ lesz; s e figura csoporton belül allegória, vagy anagógia,¹³⁶ azaz a szenttéavatás az elmaradt koronázást jelképszerűen, utólag elvégző szertartássá lesz. László történeti figurája pedig *tropológikusan* felfogott irodalmi alakká válik. *Átfordul* tehát egy lelki értelemben veendő, az időtlenség már földi mértéket nem ismerő, az ilyen, még a legitimitás mértékén is, túlemelkedő Istentől koronázott király misztikusan, vagy irodalmi eszközökkel elénk állított hatalmas portréjává. A kor irodalmi alkotókészességét az ilyen motívumok valóban vezethették: „Et in sensum spiritus, transeat divinitus litterale studium”.¹³⁷ És hogy az alkotást ez a gondolkodásmód valóban vezette, egy szép példán láthatjuk. 1254-ben IX. Lajos francia király ajándékba kapta, a töviskorona ereklyéjét. A „Susceptio Spineae Coronae” ünnepét sok egyház és szerzetesrend is megülte, s a mise rendkívül szép szekvenciájában (Si vis vere gloriari)¹³⁸ arról énekeltek, hogy Krisztus, töviskoronájával igazában Franciaországot koronázta meg. Az ereklye bibliai eredetének és virtusainak előadása után ezt halljuk: „Iocunda *mysteria*

sunt haec, sed materia
praesentis laetitiae
nobis est *historia*,
qua patenter *Francia*
coronatur hodie.
Huius coronatio
Coronae susceptio,
cuius festum agimus.

Debito cum gaudio,
et anniversario
honore recolimus.¹³⁹

Teljes világossággal pedig a verses históriában egy antifóna: „Gallia plaudat canticis, rex coeli mittit Gallicis, signum honoris *tropicum*. Hoc delectatur climate, qui suo diademate *regnum coronat Gallicum*”.¹⁴⁰ Ezért mi is gondolhatjuk, hogy László évenként visszatérő *ünnepén* a királynak *misztikus* felfogásban, *szép irodalmi* megfogalmazásban, mégis a *res gestae valóságától* inspirált *megkoronázását* énekelte el a régi magyar egyház, nemzedékről nemzedékre – 1630-ig.

29° A *történetiség*, a liturgikus értelemben vett „*históriát*” elsősorban alkotó *responsoriumokban* kerül a szemünk elé inkább, mint az antifónák sorozatában. Az első „*Edoctus Spiritus Sancti gratia / Beatus rex Ladislaus, / praesentis mundi gloriam / sprevit ut transitoriam, / secutus est iustitiam. / Qui pro Christi gratia perhenni gaudet gloria. V. Mundum sibi blandientem / suos semper seducentem / contemnendo superavit et se Christo mancipavit. Qui pro Christi gratia. . .*” Első olvasásra a *responsorium* kegyes hangulatú, szép szöveg és a jobban megközelíthető forrást sem nehéz megjelölni, mert az a *Legenda* lesz. „*Illustratus enim Sancti Spritus gratia, arridentis sibi atque blandientis mundi gloriam caducam reputans et transitoriam, esurivit atque sitivit iustitiam, ut ad aeternam feliciter perveniret patriam.*”¹⁴² Viszont a *Legenda* is – joggal sejthető – a főgondolatot máshonnan merítette. A leglényegesebb, a *responsorium* szövegezését vezérlő eszme ugyanis az, hogy e jelenvaló világ esendő és múló dicsőségét László, ilyenek ismerte fel és ezért „az isteni igazságosság megigazulásra vezető útját követte. . .” László eléggé későn nősült, 1078-ban mintegy 38–39 éves korában.¹⁴³ Élete addig csaknem szakadatlanul harcokban telt el, kemény, sőt nyers katonaelet volt. A parancsoláshoz szokott hadvezér, s az életét addig egyedül leélő férfi nehezen tudott talán alkalmazkodni nála húsz évvel fiatalabb feleségéhez, az alemán Adelhaidhoz.¹⁴⁴ Lehet, hogy a fiatal asszony valami panasszal fordulhatott a pápához, VII. Gergelyhez. A pápa mindenesetre a királynénak írta ugyan, de a királynak is szólhatott az intelem: „*Quae sunt terrena et transitoria despicias et caelestia aeternaque appetas. . .*”¹⁴⁶ A királyné – inti őt a pápa – azon igyekezzék, hogy „a király úr lelkét az Isten félelmére és szeretetére vonzza”.¹⁴⁶ Hogy a királyné igyekezete – amennyiben arra valóban szükség volt – sikerrel járt, az „*elevatio*” apostoli tekintéllyel megtörténte mutatta. De a kortársakat a *responsorium* László életének egy fordulójára figyelmeztette, és ők a forduló előtti és utáni Lászlót nálunknál jobban ismerték. De mindenképpen, a „*felelet*” alkalmas volt arra, hogy László történetiségét, tisztán emberi vonatkozásokban is – utalásszerűen – de szerencsésen összefoglalja.

30° E fordulat utáni László életéhez tartozott, amit a második *responsorium* a királynak az egyházakban töltött éjszakáiról, böjtöléseiről és virrasztásairól, végül a kontempláció felé fordulásáról mond: „*Diuurnis excubiis in ecclesiis Deum instanter obsecrabat. V(ersus) Ut Isaac exiens in agrum meditabatur, dum divinae celsitudinis speciem contemplantur. Jejuniis et vigiliis. . .*”¹⁴⁷ A *Legenda* is tud arról, hogy a király hosszas imádkozásban, virrasztásban kimerült testének

sem ágyban, hanem a szentegyházak padjain (in exedris ecclesiarum) kevés nyugalmat engedett. . . ”¹⁴⁸ Nagyon ismert gondolatot idéz fel a harmadik responsorium: „In iudicandis et examinandis causis, non potentia, sed prudentia decernebat, rigori iusticie, lenitatem misericordie preferebat. V(ersus) Disertus in eloquio / utilis in silencio / cautus in consilio / rigori iusticie. . . ”¹⁴⁹ Itt legföljebb a versusban olvasható erényfölsorolást vagyok kénytelen forrás nélkül hagyni. De az is lehetséges, hogy a kedvesen rímelő sem i-colonok, eredetileg a Legenda, vagy Gesta marginális glosszái voltak. A negyedik responsorium témáját, László „természetadta javainak. . . ” méltatását a „descriptio figurae” elemzésében már bőven volt alkalmunk megtárgyalni.¹⁵⁰ Ugyancsak mód volt ott e responsorium szövegváltoztatását (Ladislai species) megemlíteni.

31⁰ A negyedik responsoriummal véget is ért a Legenda által inspirált szövegrészek sora. A historia rhythmica szerzője, mintegy felszabadulva, invenciójának tágabb teret enged. Az ötödik responsorium versusa ugyan még visszatér a Legendához csatolt miraculum-fejezet lényegét adó rövid összefoglaláshoz, de az egész história egyik legsikerültebb versét alkotta meg, valóban kedvesen ritmikus verset:

Hunc circumdat *veritas*,
 et *miser cordia*,
osculatur caritas,
 simul cum *iustitia*.
 Per hunc ad terrestria
 prospexit *benignitas*
 et dona coelestia
 nobis dedit Deitas.¹⁵¹

A strófát a 84. zsoltár 12. és 13. verse látja el biblikus szóanyaggal: „*Miser cordia et veritas* obviaverunt sibi: *iustitia* et pax *osculatae* sunt. *Veritas* de terra orta est et *iustitia* de coelo prospexit. Etenim Dominus dabit *benignitatem*. . . ” A versus, mint említettem a Legendabeli miraculum-elbeszélés lényegét foglalja össze, azonban a responsorium, egészében, a zsoltáros és legendai szóhasználat ellenére is már a história-szerző szabadabb alkotókedvének megnyilatkozása. A Legenda és a história főbb mondanivalóit jól összefoglalja és a kitűnően asszimilált olvasmány- és ismeretanyagot nem közönséges verselői ügyességgel mutatja be a hatodik responsorium: „Salve rex *benigne*, / *Ladislae laude* digne, / *honor noster* et patrone, / pie, potens, tutor bone. V(ersus) *Afflictorum* portans onus et ad omne pium pronus. Honor noster. . . ”¹⁵² A *benignus* jelző használatba vételét bizonyára a királyavatási ordo admonitio-jának köszönhetjük: „Omnibus te adeuntibus *benignum*. . . te praebebis.”¹⁵³ A „*Ladislau laude dignus*. . . ” a név etymologizálásából – amit már ismerünk – következő kifejezés. A „honor noster” a „Laudes Hincmari-”ban Krisztushoz intézett invocáció,¹⁵⁴ itt Lászlóra nyer alkalmazást: „a mi tisztességünk, aki nekünk megtiszteltetést hoz” értelemben. Ez a jelentéstartalom a patrónussal oly szorosan kapcsolódik, hogy együttes értelmezést igényelnének. Az „*afflictorum portans onus*” természetesen a „*pietate rex serenus*” erényfelsorolás egyes attributumainak összefoglalása kíván lenni. A Legenda első mondatával van csu-

pán egy kifejezés (ex illustri prosapia regum Ungarie) révén kapcsolatban a hetedik responsorium; kellemes ritmus, melodikus nyelvezet jellemzi ezt a László személyét magasztaló kis verset:

„De radice regie
stirpis propagatus,
illustri prosapie
stemmae prolatus.
De sancta progenie
regum generatus,
qui ivirtutum acie
vigut stipatus,
V. Moribus nobilior
virtutibus clarior,
quam genere;
cui vivere
Christus est
in aethere.¹⁵⁵

32° Az előbb említett források egyikének hatását sem mutatja, de nem is a magát szabadon megnyilatkozhatni kívánó alkotó kedv illesztette a históriába a nyolcadik responsoriumot. Ez a 'felelet' egyszerű átvétel, csak a név és egy szó megváltoztatásával, *Becket Szent Tamás* verses históriájából. „Jesu bone, per Ladislai merita, / nostra nobis dimittas debita / *donum*, portam, *sepulchrum* visita, / et a trina nos morte suscita. V(ersus) Actu mente vel usus perdita / pietate restaura solita. Domum, portam. . .”¹⁵⁶ Az átvétel nem okozhatott nagy gondot, mert az eredeti első sora így hangzik:” Jesu bone, *per Thomae vulnera*. . .”¹⁵⁷ az utolsó két szó helyére került. „Ladislai merita”. Arra a kérdésre, hogy miként és miért történt az átvétel, viszonylag nem nehéz felelni. Becket Tamást, Canterbury érsekét 1170. december 28-án ölték meg katedrálisában. 1173-ban III. Sándor már szentté avatta.¹⁵⁸ Vagy már ekkor, vagy csak valamivel később elkészült historia rhythmica-ja a műfaj divatjának igazi és első elindítója, s ezt László kanonizációjának évében, 1192-ben már Magyarországon ismerhették és énekelhették. Ismerhették, mert Becket – vélhetőleg – párizsi tanuló társa volt Lukácsnak, a későbbi szigorú esztergomi érseknek.¹⁵⁹ Továbbá Becket Tamás még mint kancellár kérte meg VII. Lajos és castiliai Konstancia lányát Margitot II. Henrik hasonló nevű fia számára.¹⁶⁰ Margit 1183-ban özvegy lett és 1186-ban férjhez ment III. Bélához.¹⁶¹ Az utóbb magyar királynévá lett angol trónörökösne, Tamás érsek franciaországi száműzetése idején is kapcsolatban volt apósának nagy ellenfelével,¹⁶² és emléket halála után is őrizte. Nem ok nélkül tételezhetjük fel, hogy Becket Tamás tiszteletét is Margit királyné mozdította elő Magyarországon és talán része lehetett az esztergomi királyi palotával szemközti hegyfokon egykor állott szent Tamás kisprépostság alapításában.¹⁶ Mindezeket tudva alkalmazhatták Lászlóra, a királynénak is kedves verset, a „király úr klerikusai”. Ezt a megoldást a történeti körülmények ajánlják. A szöveg maga, ezek mellett, egy másik gondolatot is felvet. A „*domum, portam, sepulchrum*

visita . . .¹⁶⁴ az eredeti szerzőjének elgondolása szerint a Canterbury-i székesegyházban szolgáló és Tamás érsek *síriját* őrző bencés káptalan (Cathedral Priory) kérése lehetett, a gondjaikra bízott *sepulchrum* épségben maradása érdekében. Ugyanez a gondolat *László sírja* esetében, a *nagyváradi* püspöknek és székeskáptalannak érdekeltségére a szöveg adaptálása, sőt az egész historia létrejötte tekintetében utal. Ezt a feltevést támogatja a „*honor noster et patronae*” kifejezés is. Ez ugyanis szorosabban értelmezhető a váradi székesegyházra, s csak tágabban az egész országra. A váradi egyház iránti tiszteletet növelte, s azt pártfogolta a falai között nyugvó szent.

33° A „*Jesu bone, per Ladislai merita*” responsorium, a váradi kanonokok könyörgése volt, egész Pannóniát viszont a historia *rhythmica* legsikerültebb darabja, a szép retorikával, zengő, sikerült rímeléssel díszes kilencedik responsorium serkenti dicséretre. Az éjszakai zsolozsmázás véget ért és a koranyári napfelkelte órájában vagyunk. A hajnali dicséretre keljen fel az egész ország.

Surge! Gaude Pannonia!
Felix intende, prospera
et collauda felicia
Ladislai praeconia,
noctis expelle taedia
iam lucis orto sidere!

V. *Surge et collauda Dominum!*
Quia de viris sanguinum
per hunc salvare voluit,
et liberare statuit
te, lucis ante terminum.

Bibliai ihletésű fordulatok itt is akadnak (*intende prospera*: Zs. 44.), két himnusz-nak a kezdősora is alkalmasnak mutatkozott a mondanivaló kifejezésére. Ezek az első nappali óra (*Iam lucis orto sidere*) és az esti befejező imádság (*Te lucis ante terminum*) himnuszi. Egészében azonban a verselés biztonsága, a dikció eleganciája emeli ezt a befejező responsoriumot a vizsgált kilenc darab fölé.

34° A história *rhythmica dictatura* az éjjeli zsolozsma antifonáiban László tényleges koronázásának szertartását verselte meg, s ez az ő elgondolásában az *elevatio* szertartásával azonosult. A responsoriumokban a már szent király életének, jellemének legfontosabbnak tűnő vonásait látjuk összefoglalva, s az egészet a váradi egyház klérusának könyörgése és a Pannóniát ünneplésre felszólító vers fejezi be. Ez már valóban *egyszerűsített*, jól megformált *irodalmi alkotás*. A korszerű irodalmi alkotómunka *eszközeit* ügyesen használó klerikus-szerző a legenda dictamen *prosaicum*-ából alakított dictamen *rhythmicum*-ot. Így lett a liturgikus felhasználás által megszabott tagolás ellenére egységbe formált, gazdag mondanivalójú misztikus költemény, „*canticum tropicum*”, Lászlót, a királyt ünneplő „historiá-ból. Viszont a hajnali dicséret antifonái: „*Sanctus iste indutus est decorem . . . Jubilate et invocate . . . Qui passus est propter nos, illuminet super nos . . . Laudet te rex glorie . . .*” zoltárokhoz fűződnek: *Dominus regnavit decorem indutus est . . . (Zs. 92.); Jubilate*

Deo omnis terra... (Zs. 99.); Deus misereatur nostri... *illuminet vultum suum* (Zs. 66.); *Laudate Dominum de coelis...* (Zs. 148.). Közülük csak az első kettő mutat Lászlóval kapcsolatot. Az ötödikben a „dulcis vox melodiae” kifejezés, az officium zenei megformálása által előidézni kívánt művészi élményre látszik utalni.

35° A negyedik antifona külön is megérdemel néhány szót. „*Mundinalis fabricae* (gaudens universitas, / Te beata Trinitas, / benedicit / et concinit / tibi laudes debitas.”¹⁶⁵ Az értelem maga világos: a három ifjú énekeihez tartozó antifona a teremtést magát szólítja a Háromság dicséretére. A különös a csaknem mesterkéltnak tűnő első két sor „*Mundinalis fabricae / gaudens univ[er]sitas*” nem lehet a szerző saját gondolata. A különösen képzett melléknév a mundus-ból (helyesen mundanus) ugyancsak a középkori szerző nyelvi szabadosságát mutathatná. Ámde a kifejezni kívánt mondanivaló: az „örvendező világegyetem” attributum a fabricához. A fabrica mundi, fabricatio mundi értelemben – a világ „egybeszerkesztése”, tehát teremtés – egy koraközépkori kozmográfusnál fordul elő: *cursus annorum a fabrica mundi*.¹⁶⁶ De szerzőnkél a „mundinalis” éppen nem klasszikus képzésű melléknévi jelző a fabrica mellett, az eredeti és helyes nyelvi formára utal: „mundana fabrica”. Ha azonban szerzőnk maga készített egy „mundialis” szót, (vagy vett át a helyes alak helyett) ez úgy volt lehetséges, hogy a jelzőbe még beleértett valamit. A XII. század műveltjeihez Plátót közvetítő, Chartres-ban igen olvasott Macrobius¹⁶⁷ egy helyén a Timaeust hosszasan idézte. Az idézetben ezt is olvassuk: „... *omne mundi corpus* de igne et terra instituere *fabricator* incipiens...” (Comm. 1, 6, 30), majd később „... Plato in Timaeo cum de *mundanae animae fabrica* loqueretur¹⁶⁸ expressit, *animae enim sicut mundi*, ita et hominis unius modo divisionis reperiuntur ignarae, si *divinae naturae simplicitas* cogitetur, modo capaces, cum illa per *mundi*, haec per hominis *membra diffundi*...”¹⁶⁹ A plátói világ-lélekek a világ megalkotásában, összeállításában (fabrica) vitt szerepe, a XII. század keresztény platonizmusában a Szentháromság világteremtő munkájára volt átvihető. Mert a Háromság magát a teremtésben, mint „trina causa cunctorum”¹⁷⁰ megsejteni.

36° A reggeli dicséretben Zakariás énekéhez csatlakozó nagy antifona (Benedictus es Salvator) a László csodálatos közbenjárására történt gyógyulásokra emlékeztet. Az első vecsernyének a zsoltárok fölött éneklendő antifónája (Fons aeternae pietatis) szép verses fohászkodás. Az első Magnificat antifona (Confessor Domini Ladislai) úgy látszik általános használatra készült, annyira jellegtelen. Viszont a II. vecsernye nagy antifónája már inkább figyelmet ébresztő:

O sáncť řěx Lăđislăe!
O columna militiăe Chřstianăe!
O firmissima spēs tŭăe gěntis,
Intuere devotionem pópŭli tĕ quaěrěntis
et sub tuum praesidiŭm (con)fŭgĕntis.?
O misericors misericordiăm cŏnșecŭtŭs
intercede pro nostra omniŭmqŭe sălŭtĕ.

A ritmikus kádenciák,¹⁷¹ az antifona szinte minden kolonját zárják, ebben a sorrendben: trispondaicus, velox, planus, velox, (x de a con praefixum elhagyásával velox), velox és planus. A jó cursus leoninuson kívül az antifona két érdekes frazeológiai előzménnyel szolgál. Az egyik a „Sub tuum praesidium (con)fugientis” sor, amely a legrégebb Mária antifona, a „Sub tuum praesidium confugimus. . .” kezdő gondolatának és szavának átvétele. A másik az „O firmissima spes tuae gentis”, ami viszont az „Inclya spes gentis tuae” által az „Ave beate rex Stephane” Szt. István király-antifonából¹⁷² inspirálódott. Ez a megjegyzés már szinte a nagy és igazi „dictamen” költői alkotás margóján jelenik meg és mutatja a magyar dicta-tor ügyességét a formai lehetőségek kiválasztásában. Azaz, hogy a rímes próza mellett szép ritmikus prózát is képes produkálni.¹⁷³ Macrobius (esetleg a Timaeus) ismerete, a korszerű műveltséggel rendelkező klerikusokat dicséri.

37° Mai értelemben is költemény – formai értelemben legalább – a misén énekelt *szekvencia*, vagy – középkori hazai latinságunkban inkább kedvelten – prosa, valamint a zsolozsmában a két vecsernyén énekelt *hymnus*.¹⁷⁴ A szekvencia: „*Novae laudis extollamus / Regem, cuius exultamus / speciali gloria . . .*” kezdettel,¹⁷⁵ amint arra már másutt rámutattam, Adamus a S. Victore köréből származó Szent Kereszt szekvencia adaptációja: „*Laudes crucis attollamus / nos qui crucis exultamus / speciali gloria.//*”¹⁷⁶ A két szöveg teljes összehasonlítására e kötet más helyén nyílik mód.¹⁷⁷ A szekvencia, mint a historia rhythmica is, keletkezési helyére, Váradra mutat, 4a strófa: „*O quam foelix quam praeclara / Varadini fulget ara / tuo clara nomine!//*” De még inkább 7a: „*Exauditur in hac domo / quidquid orans petit homo / per Regis suffragia.//*” Ezek a sorok kifejezetten a király nyugvóhelyévé rendelt *váradai székesegyházra* vonatkoznak. Végül a Lászlót tényleg megkoronázó Krisztus itt is megjelenik 14a: „*Assistentes regis laudi / Coronator regis audi / . . .*”

38° Összeköttetésben van az adaptált szekvencia a nagy önállósággal, páratlan formai biztosággal és művészien finom gondolati egybefogással készült *hymnusz-szal*: „*Regis regum civis ave! Regum gemma Ladislae regni consors gloriae!*”¹⁷⁸ Hogy a szekvencia is, a hymnus is a szenttéavatott király tiszteletére készült, a szekvencia első sora árulja el: „*Novae laudis extollamus*”, még kifejezettebben a hymnus: „*nova novi regis laude . . .*” A szenttéavatás friss, örvendező élményének hatása alatt jött létre a korai László irodalomnak ez a legtökéletesebb alkotása. És mert e tanulmány okát szolgáltató jelzót is ennek szövegében találjuk meg, nagyon érdemes lesz e hymnusszal közelebbről megismernedni. Legelőször egy bevezető kérdés, mely a hymnus verstörténeti különlegességére kér választ. Miért nem tartotta magát a szerző a hymnusok kötelező versformáihoz¹⁷⁹ és miért használt viktorinus szekvencia-strófákat? Mert a László hymnuszt csak melódiája tette hymnusszá, strófaszervezete miatt lehetett volna akár szekvencia is. Erre magyarázatot csak a szerző különleges elfoglaltsága, helyesebben elfogódottsága ad. Az új, viktorinusnak mondott szekvencia-stílus verselésének és melódiájának virtuozitása ragadta meg szerzőnket annyira, hogy merjen szakítani az ő korában is már legalább fél évezredes hymnusköltői hagyománnyal. „*Regis regum civis ave! / Regum gemma Ladislae, / regni consors gloriae!*” A szekvenciában 2b: „*gemma regum totius saeculi*”. A koronázási ordóban is hallottunk arról, hogy a virtusok drága-

köveivel, gyöngyével és színaranyával épüljön meg a király élete. „Regem regum es aggressus / sis defensor indefessus / et athleta patriae!” Az első strófában tehát a vers hőstét, az ünnepeelt szent királyt szólítja meg a költő. Lászlót, a királyok gyöngyét, a haza fáradhatatlan oltalmazóját és bajvívóját. A „sis defensor indefessus” az ordóban így jelent meg: „ut sit . . . indefessus regni huius et populi tui gubernator et infidelium expugnator . . . Ecclesiae tuae sanctae et fidei christianae defensor . . .”¹⁸⁰ Tehát a király legyen országának és népeinek fáradhatatlan kormányzója, az egyház és a hit oltalmazója. A Lászlót ünneplő himnusz azonban a királyt még egy jelzőhöz juttatja: *athleta*. A szó az ordóban a korona feltételekor fordul elő: „inter gloriosos *athletas*, virtutum gemmis ornatus . . . sine fine glorieris . . .”¹⁸² Így megtaláljuk a „sis defensor indefessus et athleta patriae” minden szavának eredetét, kivéve a *patria* szót. A himnuszköltő ugyanis *Lászlóban* nem az egyház és a hit fáradhatatlan védelmezőjét, nem is a virtusok gyöngyével ékesített dicső atléták, azaz bajvívók egyikét látta, hanem a *hazáját szünet nélkül védelmező bajvívó vitézt*. A tiszteletreméltó forrás a királyavatás rendje, csak szavakat szolgáltatott, a poétánkat eltöltő gondolathoz. S ez az eszmei kép Lászlóról még nem az uralkodás igazolása gondjainak hatására alakult ki benne. *László egész életének* ismerete készteti a poétát arra, hogy megalkossa László királyunkat legszebben jellemző képet: *athleta patriae*. És tudjuk, hogy ez volt László a királyi tisztevéllalása előtt, a vezérség tisztségében vitézkedve, szinte gyermekségétől kezdve.

39° A himnusz első strófája eljuttatott minket a legrégebbi László-irodalom legmagasára. Ez néhány szó csupán, de kimondásához nagy iskolázás, magas klerikus-kultúra volt szükséges. A további strófák még két tanulságot fognak szolgáltatni. Az első a második strófa eredetének vizsgálatából következik: „*Salve salvus Hungarorum! Rex cohaeres angelorum, vas coelestis gratiae/ Ab aeterno vas electum, vas insigne, vas effectum vindicans iustitiae!*” A szép, biblikus emelkedettségű kifejezésekben gazdag, fordulatos dikciójú strófa frázis anyagát ismét a viktorinus kanonokok költészete szolgáltatta. Egy hajdan méltán kedvelt és híres Mária-szekvenciában (*Salve mater Salvatoris*) ezt találjuk (10 b): „*Salve mater Salvatoris / vas electum, vas honoris / vas coelestis gratiae.// Ab aeterno vas provisum / vas insigne, vas excisum / manu sapientiae.*”¹⁸³ A másik újra Várad dicsérete (3 b): „*felix, ave, Varadinum, cuius augens fama signum resonet per saecula*”.

40° Várad dicsérete annyira sokszor hangzik fel e legkorábbi László-versekben, hogy a szövegek keletkezésének helyét joggal jelölhetjük meg a Körös-parti városban és székesegyházában. Ha ez így van, akkor az első László-irodalom szerzőit, vagy egyes darabjainak szerzőjét a László sírját egykor őrző katedrális klérusában kereshetjük. A személy feltételes megjelölését segíti a *vers és dallam szoros összetartozása* a középkori litteratúrában.¹⁸⁴ Megfigyelhetjük, hogy a história rhythmica szerzője mily változatos verselési eszközökkel, strófaszerkezettel tudott élni. Ez a változatosság a XII. sz. *francia* költészetére jellemző: latinra, provanszállra, franciára egyaránt. A példákat szolgáltatók sora Abélardtól, a trubadurokon és a truvereken át a viktorinus szekvencia és kanció-költőig húzódik. Hogy mennyire az új szekvencia modor hatása alatt állhatott egy szerző, a verses szövegek egésze, de különösen a szekvencia és a remek himnusz mutatja. A szenttéavatás évében, amikor a liturgikus szövegek elkészítése sürgős feladat volt, Nagyvárad püspöke

Eluinus volt. 1188-ban került a bihari püspökség székébe. Még mint királyi klerikust, III. Béla Párizsba küldte: „ad addiscendam novam melodiam”. Az új melódia, amit Elvinnek meg kellett Párizsban tanulni, lehetett az új szekvencia-stílus, lehetett a XII. század elejétől egyházi és világi költészetet egyaránt uralma alá vető új költői és zenei stílus, a trubadúrok és truverek művészete. Mivel az első László-irodalom versei mindkét stílusra szép példákat adnak, *lehet*, hogy a nova melódiát jól megtanult Elvin püspök alkotó, vagy alkotást irányító tevékenységének bizonyosságai.

41° Kívül esik az eddig megbeszélte prózai és verses alkotások körén, de a László-kultuszhoz tartozása mégis összefűzi a liturgikus verses szövegekkel. Szent László legrégebbi miseimádsága a problémát okozó szövegrész, későbbi szövegezekbe kevésbé markáns megfogalmazásoknak adott helyet. Nem lesz tehát érdektelen kísérlet, ha e néhány szót, a László-irodalom kialakulásának vizsgálatából nyert tapasztalataink összefüggéseibe helyezve, értelmezzük. „Deus qui beatum Ladislaum regem nostrum et confessorem tuum modo delinquentem ad veniam, et iustum transtulisti ad gloriam . . .” Így szól a kérdéses szövegrész, abban a miseimádságban, könyörgésben, ami legrégebbi bejegyzéséből következtethetően az elevatit követő misében hangzott el először. Lászlót az oratio fogalmazója olyan valakinek mondja, aki ugyan hibázott, vagy éppen bűnös is volt, de Isten bűnbocsánatra vezette, majd megigazultan (iustus) a dicsőségbe általvitte. A modo delinquens értelmezésére nézve eddig két felfogás alakult ki. Az egyik, hogy Lászlónak nem egyértelműen pápa-párti politikája nyert volna utólag bocsánatot¹⁸⁶ az egyház részéről a kanonizáció megtörténtével. A másik, hogy Lászlónak nem legitim, tehát egyszerűen törvénytelen uralkodása szorult volna „veniára”, bűnbocsánatra.¹⁸⁷ „Modo delinquens” a már szentté avatott László, hogy úgy mondjam „politikai” vétség miatt, a kortársak szerint nem igen lehetett. Ők már az investitúra harc, a wormsi konkordátum utáni európai közfelfogásban, a – nyilván nemzete érdekeit néző, kompromisszumot kereső, magát el nem kötelező királyt aligha tekinthették, ha nem is az egyház, de mindenesetre a pápai hatalom ellen vétkezőnek. Sokkal inkább láthattak Lászlóban egy – mondjuk – reálpolitikust, a szentté avatást szorgalmazó, Bizáncban nevelkedett III. Béla királyi klerikusai. Ugyanígy túlhaladott lett a kanonisztikában megfogalmazott királyeszménynek Lászlóra alkalmazása után a legitimitás és az idoneitás, a gregoriánus terminológiában a natura és az officium ily szigorú morális ítéletet kimondó éles szembeállítás.¹⁸⁸ Az irodalmi László-ábrázolás Lászlónak, a királynak bemutatására és ünnepeltetésére törekszik. A dux, harcos és mindig győzedelmes vezér, akinek az alakját a népi emlékezet inkább megőrizte, a szekvenciát kivéve, nagyon részletes bemutatáshoz nem jut. Pedig, László életének nagyobb idejét vette igénybe a dux, mint a rex tisztkedése. Azt kell tehát gondolnunk, hogy László királlyá tétele előtti életét, az irodalom elegendőnek tartotta csupán általánosságokban mozgó megállapításokkal jellemezni. Arra a verses história utal, hogy László a hercegből király lett, amint szentté lett a nem szent ember. VII. Gergely levele Judit királynéhoz is olyan következtetést enged meg, hogy Lászlót, a királyt még el kellett indítania világi dicsőség megvetésének útján.¹⁸⁹ A teljes László-képhez e változás felismerése hozzá tartozik. Ezt a változást azonban az irodalomnál konkrétan őrizte meg a népi emlékezés és középkorunk művészete.¹⁹⁰

JEGYZETEK

1. *Chronici Hungarici compositio saec. XIV.* = Bécsi Képes Krónika c. 140., ed. Alexander Domanovszky, E. Szentpétery, *Scriptores Rerum Hungaricarum ducum regumque Stirpis Arpadianae gestarum* vol. I. Budapestini 1937. 420. Id. Szentpétery, *Scriptores*.
2. L. a krónika V betűvel jelzett szövegrészeit id. kiadás, 363–420.
3. Dankó, Josephus: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*, Budapestini 1893. 175–184.
4. *im.* 175–176.
5. *im.* 185–189.
6. L. Török József szövegközlését ebben a kötetben.
7. Szentpétery, *Scriptores* II. 535. és Gombos A. F., *Catalogus fontium historiae Hungaricae . . . ab a. Christi DCCC ad a. MCCCIII.* Budapestini 1938. n. 5028 és 5029, 2456–2464.
8. A legendában nem is találunk utalást több eseményt, vagy eseményszerű adatot elbeszélve, mint a következőket: *a)* királyi egyházak és monostorok támogatása; *b)* a két új püspökség alapítása; *c)* László virrasztásai az egyházakban; *d)* a földről való felemelkedés; *e)* a besenyők betörése és a király éhező seregének csodálatos táplálása; *f)* István, Imre, Gellért, András és Benedek szenttéavatása. Lásd ezzel szemben a krónikának a Gestából vett bőséges eseménytörténetét.
9. A *lectionarium chori*, karbeli olvasókönyv, tartalmazta a zsolozsmázásban éjjel olvasott bibliai, patrisztikus, hagiografikus vagy más eredetű olvasmányokat.
10. A kérdést újabban szépen összefoglalta, s az eddigi eredményeket lényeges újabbakkal gazdagította Gerics József, Legkorábbi Geszta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest 1961. 88–112.
11. Szentpétery, *Scriptores* I. 403.
12. *i. m.* 405, Gombos, *Catalogus* III. 2458. *Legenda*: „*insignia regis ante se deferri*”
13. Szentpétery, *Scriptores* I. 407.
14. *i. m.* II. 535; Gombos, *Catalogus* III. 2458.
15. Szentpétery, *Scriptores* I. 403–404.
16. *uo.* 404.
17. *uo.*
18. Gerics *i. m.* 100–110.
19. A kanonisztikának a kor jogi felfogását befolyásoló hatásáról: Plöchl, W., *Geschichte des Kirchenrechts* II. Wien 1955, 431–434.
20. Manegold von Lautenbach: (†1103) *Ad Gebehardum Liber Libelli de lite.* MGH I., 300–321.

21. A kanonisztika egyik legnagyobb alakja Gratianus előtt, az alább is hivatkozásra kerülő Ivo Chartres püspöke (†1117) *Decretumában* (XVI. pars, c. 39. de regibus bene regentibus) szintén ezt a véleményt képviselte: „Reges a recte agendo vocati sunt; ideoque a recte faciendo regis nomen obtinetur, *peccando omittitur.*”
22. Gerics, i. m. 107; ugyanott – helyesen – „a legenda tompított legitimizmusáról” beszél. Véleményem szerint a Gerics által igazolt, a XVII. században végbement Gesta-átszerkesztés még nem kellett, hogy világosan tudtul adja a királyság officium – jellegéről éppen ekkoriban a megállapodás felé haladó egyházi felfogást. Ilyen nézet az eredeti szerkesztésben még kevésbé kaphatott hangot. Az általánosabb nézet mindenképpen a „natura” oldalán kellett, hogy megnyilvánuljon.
23. *Pontificale Romanum*. Venetiis 1740. kiadást (137 l.) használtam, és hozzá Eichman, Eduard: *Die Kaiserkrönung im Abendland*, Würzburg 1942. A királyavatási szertartás rendjét is tartalmazó főpapi szertartások könyve a XII. századtól nyerte fokozatosan – német minták után – lényegében a legutóbbi időkig változatlan formáját. (Lexikon für Theologie und Kirche VIII. 1936. 372–373.)
24. Szentpétery, *Scriptores II.* 536; Gombos, *Catalogus III.* 2458.
25. Szentpétery, *uo.*; Gombos *uo.*
26. Szentpétery, *uo.*; Gombos, *uo.*; „Regi nostro . . . ad peragendum iniunctum officium” áll az egyik koronázási miseimádságban (*Secreta: Super oblata*). *Pontificale* 145 l.
27. Szentpétery, *Scriptores II.* 536; Gombos, *Catalogus III.* 2458.
28. Szentpétery, *Scriptores II.* 537.; Gombos, *Catalogus III.* 2457. A „*fraterna discordia*” miatt Lászlót elmarasztaló vélekedések középkori visszhangjai Laskai Osvátnál: Gerics, i. m. 105.
29. A középkor Cicero tanítását követte: *De Inventione* 1, 9; 1, 43; 2, 79.
30. Az *artes liberales* rendszerén belül a grammatika és retorika használhatóságáról és ennek érvényességéről a középkorban, írtam: *Deákiség és Európa*, Budapest 1979. 17–20.
31. Fl. M. Cassiodorus: *Humanarum Institutionum libri c.* művének a retorikáról szóló részét Halm, Carolus: *Rhetores Latini minores*, Lipsiae 1863, 493–504. lapjain közölt szövegből idézem. Cassiodorus műveinek teljes kiadása: Migne, PL 69–70.
32. „*Demonstrativum genus est, cum aliquid demonstramus, in quo est laus et vituperatio. Deliberativum genus est, in quo est suasio et dissuasio. Iudiciale genus est, in quo est accusatio et defensio vel praemii petitio et negatio.*” Halm, 495–496.
33. Alcuin Nagy Károllyal folytatott fiktív dialógusában (*Albini De arte rhetorica dialogus*) az *oratio* hat része között másodiknak említi: „*Sex enim sunt partes, per quas ab oratore ordinanda est oratio cause: exordium, narratio, (partitio, confirmatio, reprehensio, conclusio).*” Halm, 534.
34. ugyanott bővebb értelmezésében: „*cum qualitatium vel quantitum comparatio est; in his enim res gestae adprobant causam . . .*” Halm, 111.
35. Cicero, *De oratore*, 2, 14.
36. Halm 497–498, Cassiodorus után Alcuin is, Halm, 535.
37. Szentpétery, *Scriptores II.* 535.; Gombos, *Catalogus III.* 2457.
38. Halm, 466.

39. Szentpétery, ih. (37. j.); Gombos, ih. (37. j.)
40. Szentpétery, *Scriptores* II. 536.; Gombos, *Catalogus* III. 2457.
41. Halm, 473.
42. C. Iulii Victoris, *Ars rhetorica*, Halm, 436.
43. Martiani Capellae, *De rhetorica*, c. 38. Halm, 478.
44. Békefi Remig, Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Budapest 1898, 20.
45. *Praeexercitamina Prisciani Grammatici ex Hermogene versa* c. 10. Halm, 558.
46. Ismeretlen szerző műve: *Carmen de figuris et schematibus* 148. Halm, 69.
47. *Incerti auctoris Tractatus de adtributis personae et negotio sive commentarius in Ciceronis de inventione libri I. capita 24–28.* Halm, 305.
48. Szentpétery, *Scriptores* II. 536.; Gombos, *Catalogus* III. 2457.
49. *De adtributis personae*, Halm, ih.
50. uo.
51. uo.
52. Szentpétery, *Scriptores* II. 139.; Gombos, *Catalogus* III. 2458.
53. Szentpétery uo.; Gombos uo.
54. *A Fiziológus magyar fordítása* (Horváth Judit): *A bizánci irodalom kistükre*, Budapest 1974, 585–586.
55. Az előbb említetthez hozzá kell venni a még használatosabb un. *Bestiariumot és Isidorus: Etymologiarum librit, de sem az egyik, sem a másik nem lehetett a descriptio forrása.*
56. *Breviarium Strigoniense, Venetiis* 1514.; *Viennae* 1554.; *Breviarium Sacri Montis Pannoniae*, 1519.
57. Dankó, *Vetus Hymnarium* 179.
58. Ezt a véleményt fenn kell tartani... stb. a 20. l-ról... (befejezés):... között keresendők.
59. Kardos Tibor, *Középkori kultúra, középkori költészet*, Budapest, é. n. (1941).
60. *Le Roman de Troie par Benoît de Sainte-Maure publié par ... Léopold Constans. I. Société des anciens textes français*, Paris 1904. Bőséges méltatását már L. Petit de Juleville megírta: *Histoire de la langue et de la littérature française des origines à 1900. I. Moyen Age (des origines à 1500)* Paris 1896. 188–222.
61. A következő kiadást használtam: *Pyndari Bellum Troianum ex Homero. é. és h. n. colligatum: C. Valerii Flacci Setini Balbi Argonauticon. Impr. Florentiae opera et impensa Philippi Bibliopolae. 1504.* Budapesti Egy. Könyvtár Vet. 03/325. (azonos nyomda)
62. *Dictys Cretensis sive Lucii Septimi Ephemerides belli Troiani accedit Daretis Phrygii De excidio Troiae historia.* Bonnae 1837. ed. Andreas Dederich.
63. *Guido de Columnis Historia destructionis Troiae.* ed. Nathaniel Edward Griffin, Cambridge Mass. 1936.
64. *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur II.,* Zürich 1964.
65. Hadrovics László, *Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. Az MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl.* Budapest. 1954. 79–175. Itt találjuk részletesebben előadva a Trója-regény európai elterjedését is.
66. Ps.-Pindaros, id. kiadás (61. j.) lapszámozás nélkül, *Liber Tertius*, 12. és 13. hexameter.
67. Ps.-Dares id. kiadás (62. j.) 11. Meg kell említeni, hogy Josephus Iscanus

- (†1210 k.) 1188-ban befejezett Trója-eposza, melyet Langosch (Gesch. der Textüberlief. II. 87.) „Das beste mittellateinische Troiaepos”-nak mond. Priamust így mutatja be (IV. 43.) „Celsa duci Priamo late surgentibus armis effulsit roseum cervix caput, ardua sscibunt membra virum, blandoque *genas* terrore minaces *Regius ornat honos* . . .” az 1620-ban megjelent kiadáshoz nem jutottam hozzá, az idézetet Dederichtől vettem.
73. „De illis autem, qui fuerunt in Troia, idem Dares formas sub stilo descripsit. Scripsit enim . . .” Ed. Griffin (63. j.) 85. l.
74. A befejezést Langosch 1286-ra teszi. Az első László-irodalom keletkezésének korát természetesen Horváth J. (A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Bp. 1931. 32.) és Kardos Tibor (Középkori kultúra, 68–70.) szerint a kanonizáció idejére kell tenni. Nézetüket a szóba jöhető szövegek vizsgálata – e dolgozat tárgya – gondolom, megerősíti.
75. Petit de Julleville már biztosra vette „L’existence d’un *Dares étendu* ayant servi de base à Benoit de Sainte More . . .” i. m. 207. Azóta ez a terjedelmesebb *Dares* is kiadóra talált. Mass. 1944.
76. Hadrovics L. (65. j.) és Kapitánffy István, Anonymus és az Excidium Troiae. Irodalomtörténeti Közlemények 1971, 726–729.
77. (Ifj.) Horváth János, P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 1966. 3–6.
78. II. 3.210.
79. Homérosz. Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények. Fordította Devecseri Gábor, Budapest, 1960. 54; görög eredeti: Homers Iliade erklärt von J. U. Faesi I. Siebente Auflage von F. R. Franke, Berlin 1888. 144. βασιλιῆ γὰρ ἀνδρὶ ἔοικεν
80. Devecseri uo. ἀμφοτέρον βασιλευς τ’ἀγαθός κρατερός II. 189. Faesi-Franke, 144.
81. εὐρύτερος δ’ἴμοισιν Faesi-Franke, 145.
82. στάντων μὲν Μενέλαος ὑΐειρεχεν εὐρεας ὄμους i. kiadás 146.
83. Devecseri, 56; gör.: ἀνὴρ ἡὺς τε μέγας τε ἔξοχος Ἀργείων κεφαλὴν τε καὶ εὐρέας ὄμους” Faesi-Franke 148.
84. Devecseri, 56; gör.: Faesi-Franke 148. Ajax homéroszi jelzője: ἔρκος Ἀγαιῶν nem vezetett-e Lászlónak egy, az officiumban előforduló megszólításához: „O columna militiae christianae”?
85. L. Constans kiadása (60. j.) 266.
86. id. kiadás 267.
87. id. kiadás 268.
88. A bizánci irodalom kistükre (54. j.) 585. l.
89. uo.
90. Chevalier, Répertoire Hymnologique, 19. 918; Radó P., Répertoire Hymnologique, 672. p. 55.
91. Horváth (ifj.) János, Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái, 1954. 195.
92. uo.
93. Schneider Philipp, Die Lehre von den Geschichtsquellen. Regensburg 1892, 54–64.
94. Migne, Pl
95. c. XXIII. De re militari et bello Qu. 5.; a kiadás, amit használtam. Coloniae Munatiana (Basel) 1717.

96. Pontificale Romanum id. kiadás 134–136 és 159–162.
97. Dankó i. m. 182.
98. Curtius, Ernst Robert: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern² 1954. 506–521.
99. Röder, Jos.: Das Fürstenbild in den mittelalterlichen Fürstenspiegeln. Diss. Münster 1933.; Booz E.: Die Fürstenspiegel des Mittelalters.
100. L. itt 12. pont.
101. Az analóg eset az 50. j-ben hivatkozott. De adtributis personae traktátusból véve: „Itaque non orator natura est, sed oratorius, id est qui orator esse possit.” Halm, 305.
102. Horváth J. i. m. 32.; (ifj.) Horváth J., Stílusproblémák, 190.
103. Szentpétery, Scriptorum I. 405., II. 532.; Gombos, Catalogus, III. 2458.
104. „fidem rectam, veram, catholicam, in Christo Jesu fundatam, in cordibus prophetarum, patriarcharumque radicatam, apostolico praeconio commendatam tota mente, fideliter amplectendo tenuit.” Szentpétery II. ih.; Gombos ih.
105. „Super hoc etiam fundatum gratum omnipotenti Deo habitaculum et Sancti Spiritus sacrarium ex auro, gemmis et lapidibus pretiosis secundum apostolum aedificavit. . .” Szentpétery uo.; Gombos uo.
106. Szentpétery uo.; Gombos uo.
107. Decretum Gratiani, Causa XXIII. De re militari et bello. Quaest. 5. c. 23. (Hieronymus super Hieremiam, ad c. 22.)
108. Admonitio: „Cum hodie per manus nostras, optime Princeps, . . .” Pontificale, id. kiadás 136.
109. id. kiadás 141.
110. id. kiadás 142.
111. id. kiadás 159.
112. „Ungaricis gentibus, utpote noviciis, adhuc, provido rectore plurimum idigentibus. . .” Leg. Ladisl. mai. c. 4.)
113. A Vulgata-ban (Eccl. 32.1) rex és rector azonos jelentésben fordulnak elő. Egy Szt. István himnusz is így mondja Istvánról: „Hic est miles, rex et rector, qui dum rexit et regnavit. . .” (Dankó, i. m. 209.) Ágostonnál a rector: De unitate ecclesiae, c. 39.
114. A király felkenésénél mondott második könyörgésben. Pontificale, id. kiadás, 140.
115. Legenda maior, c. 4.
116. uo.
117. Legenda maior, c. 5.
118. Decretum Gratiani, Causa XXIII. qu. 5. c. 35.
116. Decretum Ivonis, XVI. Pars c. 40. (Qui recte utitur regni potestate).
120. A szövegdíszítés teljesebb megtagyargalását I. (ifj.) Horváth J., Stílusproblémák. . . 188–195.
121. A műfajt magát valójában Guido M. Drees fedezte fel és emlékeit az Analecta Hymnica Medii Aevi sorozatban adta ki, igen nagy számban. A historia rhythmicát, műfaji sőt verselési sajátosságaival együtt szintén ő ismertette sorozatának V. kötetében (Leipzig 1889) 5–16. l.
121. A műfaj történetéhez: Ghellinck, J. de, L'essor de la littérature latine au 12e siècle. Továbbá, hazai vonatkozásokban Mezey L.: Szent István XIII. századi verses históriája. Magyar Századok, Horváth János emlékkönyv. Budapest 1948. 41–45., újabban: Deákság és Európa, Budapest 1979. 208–213.

123. Június 27-én László szenttéavatására emlékeztek (Elevatio S. Ladislai regis), július 29-én pedig halálának évfordulója volt (Depositio S. Ladislai regis). Az esztergomi rítus megszüntetése (1628) után, az utóbb említett ünnep is kimaradt a magyarországi egyházi naptárból.
124. Az ars dictaminis, vagy ars dictandiról: De Ghellinck, i. m.
125. A három dictamen: prosaicum, rhythmicum, musicum. Deákság és Európa, 215; A László-historia rhythmica dictamen musicumáról Falvy Zoltán írt: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik, Budapest 1968. 120–144.
126. Ez a szabályosság a Dreves által közölt, igen sok rimes officium verselésén megfigyelhető. Mindenesetre az antifonák következetesebben maradnak meg egy strófaszervezeten belül, mint a rezponzóriumok.
127. A historia rhythmicának az alábbiakban elemzése kerülő szövegei: Dankó, i. m. 177–184. és Török József szövegközlésében, e kötetben:
128. L. a 7. pontot.
129. A rövidítésben a görög chi, rho, sigma (középkorias betűalakjukban). A c formájú sigma, a két vonallal írni szokott kurzív c és e vonalaiknak pontatlan összeillesztése esetén könnyen összetéveszthetők lehetnek. Ez esetben a szövegromlásnak a textusnak notából litterába átvitelével, az első tisztázattal, egyidősnek kell lenni.
130. Pontificale, id. kiadás, 138.
131. Eichmann i. m. (23. j.) 178.
132. Pontificale: „Metropolitanus surgit et accepto baculo pastorali in sinistram manum, super electum Regem prostratum dicit: Ut hunc electum...” Produciendo semper super eum (regem) signum crucis” id. kiadás 138.
133. im. 139.
134. A királyavatási ordóban is, a koronának a király fejére helyezésekor mondott könyörgésben találjuk meg: a „*praemio sempiternae felicitatis coronatus*” kifejezést.
135. A tropus hasznáról, jelentőségéről Aquila Romanus (De figuris sententiarum et elocutionis liber) ezt írja „Usitatorum verborum Latinorum scientiam vel usum vel grammaticus sibi vindicat. Illi quoque mores, qui 'tropoi' (τροποι) nominantur, ab eadem hac arte non minus diligenter sunt cogniti quam ab oratore, sed quatenus cuique generi materiae adhibere eos deceat, orator melius intellegit. *Figurandarum sententiarum et elocutionum proprium oratorium munus est. Hoc enim genere et parva extollit et angusta dilatat...*” Halm, 22. L. még alább.
136. L. erről Bédát (Halm, im. 611.), akinek az egész középkoron át nagy tekintélye ezt a felfogást érvényben tartotta.
137. Beda, a középkori iskolázás egyik nagy tekintélye, az allegoriát a tropus tizenhárom válfaja egyikének mondja. (De schematibus et tropis, Halm, im. 607–618.) Tropus: est dictio translata a propria significatione ad non propriam similitudinem, ornatus necessitatisve causa. Tropusról tehát akkor beszélhetünk, ha egy szó a saját eredeti jelentésén túlvezetve, hasonlatot fejez ki, átvitt értelmezést nyer. Az *allegoria* olyan *tropus*, amivel mást jelzünk, fejezünk ki, mint amit mondunk. (quo aliud significatur quam dicitur). A példa: „Levate oculos vestros et videte regiones, quia albae sunt iam ad messem, hoc est intelligite quia populi iam parati sunt ad messem...” (im. 615) Az allegoria azonban nem csak szavakkal fejezhető ki: „Notandum sane, quod allegoria aliquando *factis*, aliquando *verbis* tantum modo fit...”

- Item *allegoria verbi sive operis* aliquando historicam rem . . . , aliquando *anagogen* hoc est *sensum ad superiora ducentem* . . . (im. 617.) Példa: templum, iuxta *historiam* a Salamontól épített jeruzsálemi templom; iuxta *allegoriam* az Úr teste „rontsátok le ezt a templomot, én harmadnapra felépítem azt.” vagy az egyház: „az Isten temploma ugyanis szent, s ez ti vagytok”; . . . per *anagogen* a fentlakozás örömei: „Boldogok, kik házadban laknak Uram, örökkön örökké dicsérnek Téged . . .” (im. 617.) *László iuxta historiam* a a történeti alak, iuxta *allegoriam*: a kánonokban és az ordóban bemutatott királyeszmény képviselője, aki azért az *elevatióban* a földön, iuxta *anagogen*: pedig a *mennyben megkoronáztatik* ;
138. Dreves Ein Jahrtausend II. 88.
139. Dreves Ein Jahrtausend II. 89.
Rónay György szép fordításában:
„örvendetes titok ez,
s amit nekünk ma szerez,
mindnyájunknak vigalom;
mivel *Frankhon* e jeles
történetből nyer *kegyes*
koronát e nagy napon.
A korona ünnepét
s korona-felvételét,
melyet ma ül a sereg.
Örvendezve mind e nép
eztán évről évre szép
tisztességgel tartja meg.”
Rónai György fordítása: Deákok és Lovagok, versek a XV–XIII. század-
ból. Összeállította Mezey László Bp. 1960. 60–61.
140. Dreves, G. M. *Analecta Hymnica Medii Aevi*, V. 39. A „*signum honoris tropicum*” kifejezés értelmét a 136. j. alapján jobban megérthetjük. „*Hoc delectatur climate*”: a *climax*, *Martianus Capella* (*De rhetorica*, c. 41.) szerint „*est ascensus*”, azaz felfelé haladást, felfelé jutást kifejező retorikai figura.
141. Dankó, im. 177.
142. Szentpétery, *Scriptores* II. 538.; Gombos, *Catalogus* III. 2457.
143. Wertner, M., *Az Árpádok családi története*, Nagybecskerek 1892. 203. *László* születését 1040-re teszi.
144. Wertner, im. 190. Atyja Rheinfeldeni Rudolf IV. Henrik ellen megválasztott német ellenkirály. Pauler feltételezi *Lászlónak* egy korábbi házasságát is és születésének idejét 1046-ban állapítja meg. A magyar nemzet története az Árpádok alatt, I. Budapest 1899. Wertner nézete (ih.) megokoltabbnak látszik.
145. Hung. Pontif. 45. Caspar, *Registrum Gregorii VII.* 564–565.
146. uo.
147. Dankó, im. 178.
148. *Legenda maior*, c. 5. Szentpétery, *Scriptores* II. 537.; Gombos, *Catalogus* 2459. Az *exedra* ez esetben pontosabban az apszis félkörű fala mentén a főpapi katedrától jobbra és balra, a szolgáló papság számára elhelyezett padot jelenti: *Glossaire de termes techniques a l’usage de lecteurs de La nuit des temps (Zodiaque)* Pierre-qui-vire,² 1971. 190 – „*banc semicirculaire*”.
149. Dankó, im. 178.
150. L. 12. 13. pontot.

151. Dankó, im. 179.
 152. uo.
 153. L. 107. j.
 154. L. 130. j.
 155. Dankó, im. 180.
 156. uo.
 157. Drevés, G. M., Ein Jahrtausend lateinischer Hymendichtung II. Leipzig 1909.
 158. Lexikon für Theologie und Kirche (1938) 122–123.
 159. Balics Lajos A római katolikus egyház története Magyarországon II/1. Budapest. 127.
 160. Wertner, im. 363.
 161. Gábel Asztrik, Les rapports dynastiques franco-hongrois au moyen âge. Budapest 1944. 24–28.
 162. Wertner, im. 363.
 163. Balics Lajos szerint: „Alapítója és alapítási éve ismeretlen, de már Imre király idejében fennállott.” A római katolikus egyház története Magyarországon II/2. Budapest 1890. 64.
 164. Szent Ferenc himnuszában is megtaláljuk ezt a sort: „domum, portam et tumulum, Pater Francisce visita...” A szerző IX. Gergely pápa (†1241), Drevés G. M. Ein Jahrtausend I. 317.
 165. Dankó, im. 181.
 166. Thesaurus Linguae Latinae VI/1,13.
 167. Macrobius a XII. században: Haskins, Charles Homer, The Renaissance of the twelfth Century, Cambridge 1927. 112, 113, 114, 307.
 168. Timaios: 31–35. Platon Oeuvres Complètes X. ed. Albert Riraud. Collection des Universités de France, Paris 1925. 146–148. úgy vélem a „gaudens universitas” az ugyanitt kifejtett platói tanításban, a semmire nem szoruló (tehát boldog) Isten alkotta világról, leli magyarázatát. Platon egyetlen dialógusa a Timaios v. Timaeus volt, amit a XII. században ismertek; helyesebben ennek első 53 fejezete Chalcedius IV. századi fordításában, Haskins, im. 344.
 169. Ambrosius Theodosius Macrobius, Commentarii in Somnium Scipionis. Ed. Willis J. Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae 1970, 48–49.
 170. Ismeretlen XIII. századi szerzőnek a Szentháromság ünnepére írt verses officiumából. Drevés, Ein Jahrtausend II. 182.
 171. A prózaritmusról: Horváth János, Stílusproblémák, 54–65. és Makkai László–Mezey László, Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század. Budapest 1960. 12–14.
 172. Dankó, im. 194–195.
 173. A királyi klerikusokat ilyen ismeretekkel is ellátó párizsi Szent Genovéva apátságról I. Deákság és Európa, 141.
 174. Dankó, im. 174–176.
 175. Dankó, im. 185–189.
 176. Drevés, Ein Jahrtausend I. 262–264. a két szekvencia kapcsolatáról: Deákság és Európa, 142. a kereszteshadjáratok korának általánosan értelmezendő hatásán kívül, Margit királyné lelkesedéséről a kereszties gondolat iránt: Gabriel, Les rapports, 127–128.
 177. L. Török József cikkét.
 178. L. 174. j.
 179. A himnuszokban leggyakrabban a jambust (iambicus dimeter), a szaffói strófát,

- azután a trochaikus, végül az aszklepiadészi strófát találjuk. A szekvencia-strófa legtöbbször előforduló képlete: 8a 8a 7b
180. L a 23. pontot.
 181. Pontificale id. kiadás, 142., meg kell azonban jegyezni, hogy az *athleta* szó használatát az olajjal megkenés is indokolhatja. Ez mind a királyt, mind a viadalra készülő bajvívókat érintő szokás volt. Az utóbbiakra Q. Curtius Rufus Sándor-regényében, amit a XII. század annyira kedvelt, találunk utalást. (9, 7, 19–20): „Ingens hic militum... convenerat multitudo... Dioxippus oleo nitens et coronatus...” Lehet – a kor gondolkozását és műveltségelméletét tekintve – hogy az *athleta* szó a koronát a király fejére helyező érsek ajkára úgy került, hogy előzőleg az olajjal felkenés történt meg.
 183. Dreves, Ein Jahrtausend, I. 269.
 184. Szabolcsi Bence, Vers és dallam. Tanulmányok a magyar irodalom köréből, Budapest 1972.
 185. Szabolcsi Bence, A magyar zenetudomány kézikönyve, Budapest 1955. 13., Deákság és Európa, 142., Elvin püspökségéről: Bunyitay Vince, A váradi püspökség története, I. 80–84. Nagyvárad 1883.
 186. Marczali és Hóman nyomán, egy ilyen értelmezést magam is lehetségesnek tartottam, még legutóbb is: Deákság és Európa 123.
 187. Geric. im. 104–106; Csóka J. Lajos A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században, Budapest, 1967. 254–255
 188. L. 6–9. pontokat
 189. L. 29. pontot
 190. L. Vargyas L. és Lukács Zs. cikkeit e kötetben.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár